

KELİME GRUPLARI VE KURALLARI

VECİHE HATİBOĞLU

Kelime grupları (Groupe de mots, Kelime birlikleri), kavramları, en verimli şekilde dile getirmek için baş vurulan kolaylıklardır.

Kelime gruplarının en küçüğü iki kelime ile kurulur, en büyüğü ise, on kelimeye kadar çıkan deyiş veya cümlelerdir.

Burada ele alınacak gruplar, gramerin kelime sınıfları ile ilgili olan grupları (isim, sıfat tamlamaları veya isim, sıfat, edat, zarf grubu gibi gruplar) değildir. Bu gruplara giren kelimeler arasında kalıplaşma yoktur, aradaki ilgi her kelime ile kurulabilir. Halbuki aşağıda ele alınacak olan gruplara giren kelimeler arasında az çok kalıplaşma vardır. Bu çeşit kelime grupları şunlardır :

I. Bileşik Kelimeler, II. Terimler, III. Deyimler (Tekerlemeler, Ayaklar), IV. Bilmeceler, V. Atasözleri, VI. Vecizeler, VII. Argo.

Her dilin kendine göre kelime grupları vardır. Bir dilde, bir kelime grubu için yapılan tanım öteki dile uymayabilir. Tercümelerdeki başlıca güçlük ve aksamalar da bu kelime gruplarından doğar. Bu konuda faydalanılacak yabancı kaynaklar Türk dilinin gruplarını aydınlatmağa yetmeyebilir. Bunun için Türk dilinin kendi yapısı içinde, kelime grupları adı altında toplanan yığınlarca malzeme gözden geçirilmeli, bunları birbirinden ayıran özellikler incelenmeli, kuralları belirtilmelidir. Yukarıda yedi başlık altında toplanan türlü Kelime Grupları gramer yönünden, iki büyük bölümde incelenebilir.

1. Yapıbilim (Morphologie) Bölümünde.

2. Sözdizimi (Syntaxe) Bölümünde.

Yukarıda ele alınan yedi konudan ilk ikisi (Bileşik Kelimeler ve Terimler), gramerin yapıbilim (Morphologie) bölümü ile ilgilidir ve bu bölüme girer, bu bölümde incelenmelidir. Geriye kalan beş kelime grubu (Deyimler, Bilmeceler, Atasözleri, Vecizeler hattâ Argo) gramerin sözdizimi (Syntaxe) ve anlambilimi (Semantik) bölümleri ile ilgilidir.

Halbuki bütün bu malzeme, yani bileşik kelimelerle deyimler, deyimlerle atasözleri, atasözleriyle vecizeler, deyimlerle argo, terimlerle deyimler çok defa birbirine karıştırılmakta aralarındaki kesin sınır

belirtilmemektedir. Görünüşte, örnekler birbirine benzemekte ise de aslında sınırlar bellidir. Bütün bu malzeme birkaç yönden ele alınacak olursa, birleşen yönlerle ayrılan yönler kendini gösterir. Gruplar arasında karışıklığa yol açan da birleşen, ortak olan yönlerdir. Şöyle ki : *Hanımeli* (bir çiçek adı) veya *kaptıkaçtı* (bir araç adı) gibi iki ayrı kuruluşta olan iki bileşik kelime o kadar donmuş, kalıplaşmıştır ki, sonlarındaki ekler canlılıklarını kaybetmiş, ölmüşlerdir; *hanımeliyi severim*, *hanımeliye su verdiniz mi*, *denizaltıyı gördünüz mü* gibi örneklerde bu kalıplaşma açıkça görülür. Çünkü bu kelimeler ve ekleri kalıplaşmamış olsalar, ayrı ayrı canlılıklarını korusalar yaşamalarına devam ederler. *Hanımeli*, *denizaltı* kelimelerinde sondaki iyelik ekleri donmamış, kalıplaşmamış olsa, canlılığını koruyacak, bütün iyelik eklerinin işleyiş tarzına uyacak, kendinden sonra isim halleri ekleri gelince araya bir *-n-* sesi (zamir n'si) girecek ve örnekler de, *hanımeliyi severim* değil de *hanımelini severim*, *denizaltıyı gördünüz mü* değil de *denizaltını gördünüz mü* olacak, kastedilen anlamı vermeyecektir. Halbuki, dilimizin mantığı ve işleyişi, bu iki olayı kesin sınırla birbirinden ayırmıştır.

Kaptıkaçtı kelimesinde de durum aynıdır. Bu bileşikteki kelimeler de ekleri ile birlikte donmuş kalıplaşmıştır. *Kaptı* veya *kaçtı* kelimeleri araya ek almadığı gibi sondaki *kaçtı* çekiminin de zamanı ve şekli değiştirilemez; sonuç bir isim olduğu için bütün isimler gibi iyelik eklerini alır, ama *kaptıkaçıyor*, *kaptıkaçacak*, *kaptıkaçsın* şekilleri yapılamaz, yapılırsa bunlar, ayrı anlamlarda ayrı ayrı yazılan kelimeler, hattâ cümleler olur, gramerin yapibiliminden çıkıp sözdizimi bölümüne geçer. Böylece bileşik kelimelerle başka kelime grupları arasında büyük fark, yani, bileşik kelimeyi kuran, kelimelerin arasına bir başka kelime veya ekin giremeyeceği gerçeği ve bunların çekim özellikleri kendiliğinden belirir. Yalnız sondaki iyelik eklerinin donup kalıplaşması olayı bazı bileşik kelimelerde varsa da bazılarında yoktur. Bileşik kelimelerin yapılarına giren kelimeler arasına kelime veya ek almama özelliği bütün bileşik kelimelerde ortak ise de, sonlarındaki iyelik ekinin donmuş, kalıplaşmış olması hepsinde ortak bir özellik değildir. Bazı deyimler ise bir durumda aralarına başka kelime almazlar, bileşik kelime sanılırlar, halbuki bir başka durumda aynı grubun arasına bir başka kelime veya ek girer, böylece görünüşteki birliğin kalıplaşmadığı, bileşik olmadığı anlaşılır. Netekim pek çok yazar, *göz koymak*, *göz atmak*, *dil uzatmak*, *baş vurmak* gibi gerçek anlamı dışında olmakla birlikte, mantık

dışında da kullanılan gurupları bileşik kelime sayıp bitişik yazmaktadır. Bunlar iki yönden bileşik kelime sayılamazlar. Şekil yönünden bileşik kelime sayılamazlar, çünkü kelimelerden ikincisi kalıplaşmamıştır. Yanlız aralarına çekim ekleri (iyelik veya isim halleri ekleri) almazlar, bu özellik bakımından bileşik kelimelere benzerler fakat, aşağıda görüleceği üzere aralarına çekim ekleri girmese de başka kelime girebilir, bir de ikinci kelime tam, canlı bir kök gibi yaşar, durmadan işler, daha önemli olarak, ikinci kelime her türlü fiil çatısına girer ve fiil çekim ekleri alır. Bu bakımlardan kelimeler donmamış, kalıplaşmamıştır : *Göz atınız, göz attım, göz atacak, göz atılınca, dil uzatıyor, dil uzatsın, dil uzattırma, göz koymuş, göz koyma* gibi. Bunlar, bileşik kelimeler kadar kalıplaşmamış olmaları bakımından bir çeşit deyimdirler. Yanlız kelimelerin gerçek anlamlarından az çok kaymış olmaları, bunların bileşik kelime kurdukları kanısını verir, bileşik kelimelerle bu yönleri ortaktır, birbirlerine bu yönde benzerler, aslında bunlar deyim olduğundan ayrı yazılmaları gerekir. *Göz koymak, baş vurmak, dil uzatmak* gibi gerçek anlamı dışında, hattâ mantık dışında kullanılan bu kelimeler, o kadar kalıplaşmamışlardır ki ikinci kelimeleri olan fiil kökleri her türlü fiil çekimine girdiği gibi iki kelimenin arasına, çekim ekleri (iyelik ve isim halleri ekleri) girmese de başka kelimeler veya kelime değerinde ekler girer; böylece, *göz koymak* sözleri şu şekle girebilir : *Yerime göz mü koydun* yahut, *bir de size dil mi uzatıyor*, yahut, *utanmadan dil de uzatıyor* gibi. Onun için bu çeşit araya girmeler düşünülerek *göz kaymak* ve *dil uzatmak* gibi kelimeler kesinlikle ayrı yazılmalı ve deyim oldukları belirtilmelidir.

Görülüyor ki *göz koymak, baş vurmak, dil uzatmak* sözlerinin ancak birinci kelimeleri yanlız çekim eklerine karşı kalıplaşmışlardır, birinci kelimeler çekim eklerinden birini alırsa hemen grup, kalıplaşma bozulur, kelimeler başka anlama kayarlar : *Gözüne koydu, baştan vurdu, dilini uzattı* gibi.

Bütün bu açıklamalara göre, yukarıda sözü geçen yedi konunun ayrı ayrı tanımları yapılacak, kuralları incelenecek, örnekleri sıralanacak, benzeyen ortak yönlerle, ayrı yönler belirtilerek sınırları çizilmeğe çalışılacaktır.

I. Bileşik Kelimeler ve Kuralları :

Bileşik kelime, iki veya daha çok kelimenin aralarına ek veya herhangi bir kelime giremeyecek kadar donmuş olması, kalıplaşması,

suretiyle meydana gelir. Bu çeşit kelimeler, tam bir kalıplaşmağa uğradıkları için, gramerde tek bir kelime gibi işlem görürler ve hepsi de isim soyundandır.

Bileşik kelime konusunu ele alan birçok yerli ve yabancı yazarlar eski Arap harflerinin, daha doğrusu imlâsının etkisinde kalarak veya deyimlerle karıştırarak bileşik kelimelerin ayrı da yazılabileceğini savunmuşlardır. Halbuki bileşik kelime, iki veya daha çok kökün ve eklerinin birleşip kalıplaşmasından doğduğu için, ilk yapılacak iş bu kelimelerin bitişik yazılmalarıdır : *Nasıl* kelimesini, *ne asıl* diye ayrı ayrı yazmak mümkün olmadığı gibi, *kaptıkaçtı*, *hanımeli denizaltı* (gemi), *zıpçıkıtı* kelimelerini de ayrı ayrı yazmamak gerekir. Bu bakımlardan bileşik kelimeler için ilk kural şöyle olur :

A. Bileşik kelimeler o kadar kalıplaşmışlardır ki aralarına ne çekim (tasrif) ekleri ne de yapım (teşkil) ekleri girer. Böyle kelimeler önceden aldıkları ekler ne ise, onlarla kalırlar. Çünkü araları hiçbir zaman aralanamaz ve araya ek de kelime de giremez.

B. Bileşik kelimeler nasıl kurulmuş olurlarsa olsunlar sonuç bakımından isim soyundan (isim, sıfat, zamir, zarf, edat, bağlaç, ünlem) bir kelime olurlar. Fiil olabilmeleri için isimden fiil yapma işlemine bağlanırlar. Onun için fiil köklerinin çekimleriyle kurulmuş olan bütün gruplar, bileşik kelime değil, deyimdirler.

İnsanları bileşik kelime yapmaya zorlayan, tek bir anlama tek bir kelime bulma ihtiyacıdır. Tek bir kelime bulunamayınca, iki kelime tek bir kelime gibi kullanılır. Türkiye Türkçesinde bileşik kelime üç yolla yapılır :

1. Anlam kayması yolu ile bileşik kelime yapma,
2. Ses kaynaşması yolu ile bileşik kelime yapma,
3. Kelime sınıfı kayması yolu ile bileşik kelime yapma.

Bütün bileşik kelimeler, bu üç yoldan biri ile kurulur, yani bileşik kelimelerin yapıları bu üç esasa dayanır. Bunlar dışında kalan, çoğu iki veya daha çok kelime ile kurulmuş bulunan terimler de, bileşik kelime sayılırlar; bu bakımdan onların da bitişik yazılmaları doğru olur.

1. Anlam Kayması Yolu İle Kurulan Bileşik Kelimeler :

Anlam kaymasına uğrayan bileşik kelimelerde (genel olarak iki kelimedenden kurulan bileşik kelimeler örnek olarak alınacaktır) kalıplaşmaya uğrayan kelimelerden ya birincisi ya da ikincisi, yahut her ikisi de gerçek anlamından kayarak birleşirler. Aslında, kelime gerçek anlamı dışına çıkınca bağımsızlığını kaybetmiş olur ve o kelime başka bir kelimeye bağlı olarak yaşayacak demektir. Her iki kelime gerçek anlamını koruyup bir birlik yaratmışlarsa bu birlik geçici bir birliktir, bütün isim, sıfat tamlamaları böyle birliklerdir. Çünkü bunlarda anlam kayması yoktur; halbuki anlam kayması yolu ile kurulan birlikler geçici değildir, kalıplaşmaya gider.

Böylece, anlam kayması yolu ile meydana gelen bileşikler de üçe ayrılır :

- a. Her iki kelime de gerçek anlamından kayar,
- b. Birinci kelime gerçek anlamından kayar,
- c. İkinci kelime gerçek anlamından kayar.

Bu üç türlü, anlam kaymasına uğramış kelimeler teker teker incelenecektir :

a. Bileşik kelimeyi meydana getiren her iki kelime de gerçek anlamından kaymış olabilir, bir çok bitki adı ve bazı adlar bu bölüme girer : *Hanımeli, aslanagzı, katırtırnağı, devetabanı, suçüçeği, demirbaş, denizaltı, kuşpalazı* gibi.

b. Bileşik kelimeyi meydana getiren birinci kelime gerçek anlamından kaymış olabilir. Buna göre ikinci kelime gerçek anlamında kalmış olduğundan, bu çeşit bileşik kelimelerle, öteki tamlamalar arasında büyük bir benzeşme ve dolayısıyla karışıklık ortaya çıkar. *Adamotu* (bir bitki), *üzgünbalığı, yayınbalığı, testerabalığı* (bir balık), *ateşböceği* (bir böcek), *babatatlısı* (bir tatlı), *balkabağı* (bir kabak), *başçavuş* (bir çavuş), *incehastalık* (bir hastalık, verem) örneklerinde olduğu gibi bütün bu bileşik kelimelerde yalnız birinci kelimeler gerçek anlamlarından kaymıştır, halbuki ikinci kelimeler gerçek anlamındadır. Bunların pek çok yerde ayrı yazıldığı görülürse de bu çeşit birliklerde de araya bir çekim ya da yapım eki sokulamadığına göre bileşik kelime kendiliğinden doğmuş demektir. Netekim, *bahçe otu* ile *adamotu* ya da *uskumru balığı* ile *üzgünbalığı, kır böceği* ile *ateşböceği* gibi tür gösteren tamlamalarla bileşik kelimeler arasında sınır belirmiştir. *Bahçe otu* tamlamasında birinci kelime de ikinci kelime de gerçek anlamında

kullanılmıştır, hattâ kimi böyle tamlamalarda birinci kelimeye “-ler” çoğul eki verilebilir. Halbuki *adamotu* tamlamasında birinci kelime gerçek anlamında değildir ve “-ler” çoğul ekini alamaz, alırsa anlam büsbütün kaybolur. Buna göre: *Uskumru balığı*, tür gösteren tamlama, *üzgünbalığı*, bileşik kelime; *kır böceği*, tür gösteren tamlama, *ateşböceği*, bileşik kelimedir. Çünkü ikinci tamlamalarda birinci kelimeler gerçek anlamlarından kaymışlardır.

Anlam kayması yolu ile takısız isim (bazı yazarlara göre bunlar sıfat tamlamaları adını da alırlar) tamlamalarından yapılan bileşik kelimelere dikkat edilecek olursa bunlarda da birinci kelimelerin gerçek anlamlarında kullanılmadığı görülür; *baş* kelimesi ile kullanılan bu çeşit tamlamalarda birinci kelime olan *baş* kelimesi gerçek anlamında (kafa anlamında) değildir : *Başbakan*, *başyazar*, *başvekil*, *başvekâlet*, *başyaver*, *başpehlivan*, *başmüfettiş*, *başmüdür*, *başmuharrir*, *başkumandan*, *başkonsolos*, *başkent*, *başşehir*, *başkâtip*, *başgedikli*, *başçavuş*, *başbuğ*, *başsavcı*, *başhemşire* gibi.

Sıfat Tamlamalarından Kurulan Bileşik Kelimeler :

Sıfat tamlamalarından kurulan bileşik kelimelerin, birinci kelimeleri, canlılığını kaybetmiş, oldukça eski sayılan sıfatlardır : *Ak*, *akça*, *ala*, *yalın*, *kara* gibi.

Akbaş (bir cins kaz), *akçaağaç*, *akçakavak*, *akciğer*, *alabalık*, *alakarga*, *alageyik*, *karabiber*, *karaağaç*, *yalınkılıç*, *yalınayak* gibi. Bu çeşit bileşik kelimelerde *ak* yerine *beyaz*, *akça* yerine *beyazca*, *kara* yerine *siyah* kullanılamaz. *Ala*, *yalın* gibi sıfatlar da zaten her yerde kullanılamaz. Birinci kelimeler yani sıfatlar sanki anlam kaymasına uğramış gibi, eskimiş sıfatlardır, onun için anlam kaymasına uğramış sayılarak bileşik kelime kurarlar ve kalıplaşmış olarak bitişik yazılırlar.

Bir ve *her* Kelimeleri ile Kullanılan Bileşik Kelimeler de şunlardır : *Birkaç*, *birtakım*, *birbiri*, *biraz*, *herkes*, *herhangi* gibi. Bunlarda da ya birinci, ya da ikinci kelimeler, gerçek anlamlarından kaydıkları için bitişik yazılırlar.

c. Bileşik kelimeyi meydana getiren ikinci kelime gerçek anlamından kaymış olabilir. Bu durumda bileşik kelime daha kolay kendini gösterir. İkinci kelimenin gerçek anlamından kaymış olması, bileşik kelimenin ortaya çıkmasında en önemli, en kandırıcı sebeptir.

Karatavuk (bir tavuk türü değil bir kuş), *yemelması* (bir elma türü değil bir sebze), *sarıkanat* (bir kanat türü değil, bir lüfer türü), *karafatma* (bir böcek türü), *paragöz* (bir göz türü değil), *alabacak* (bir at türü), *atlıkarınca* (eğlence aracı) gibi örneklerde, ikinci kelimeler gerçek anlamlarından kaydıkları için bileşik kelimeler kendiliğinden ortaya çıkmış olmaktadır. Özellikle bu çeşit bileşik kelimelere örnek olarak, ikinci kelimeleri *baş* ve *ev* kelimeleri ile kurulmuş bileşik kelimeleri gösterebiliriz.

Bu çeşit bileşik kelimelerde ikinci kelimeleri *baş* ve *ev* olanlara o kadar alışılmıştır ki, bunların gerçek anlamları dışında kullanıldıkları bile unutulmuştur, *baş* ve *ev* kelimelerinin sözlüklerdeki gerçek anlamları bellidir. Halbuki *basımevi*, *radıoevi* gibi bileşiklerde *ev* kelimesi gerçek anlamında değildir. Bunun gibi, *yüzbaşı*, *çarkçıbaşı*, *aşçıbaşı*, *çeribaşı* gibi bileşik kelimelerde de *baş* kelimesi, gerçek anlamından kaymıştır. Çünkü *baş* kelimesinin gerçek anlamı “kafa”dır *ev* kelimesinin gerçek anlamı ise, “yalnız bir ailenin oturacağı konut”dur. Bu kelimeyi gerçek anlamından kaydırarak pek çok bileşik kelime yapmaktayız : *Doğumevi*, *bakımevi*, *çayevi*, *yayınevi*, *aşevi*, *ciltevi*, *giyimevi*, *dikimevi*, *gözevi*, *orduevi*, *cezaevi*, *düşkününevi*, *kitabevi* gibi.

Fakat, *baba evi*, *kardeş evi* gibi gerçek anlamdaki “ev”lerle kurulmuş tamlamalar ayrı yazılır. Aynı şekilde, “hane” ile eskiden kurulmuş bileşik kelimelerimiz de vardır: *Gülhane*, *darphane*, *kahvehane*, *çayhane*, *ıslahhane*, *hapishane*¹, *yetimhane*, *imarethane*, *tımarhane*, *Şişhane*, *Top-hane* gibi. *Hasta*, *posta*, *pasta*, *ecza* gibi sonu geniş, kalın ünlü ile biten kelimeler *hane* kelimesiyle birleşmelerinde ses kaynaşmasına uğrarlar, “ha” sesleri kaybolur: *Hastane*, *pastane*, *postane*, *eczane* gibi.²

¹ Sonu ünsüzle biten *hapis*, *imaret* gibi kelimelerle bileşik kelime yapıldığı zaman, *hapsane*, *imaretane* gibi konuşmalara da raslanır.

² Aynı şekilde yabancı asıllı kelimelerle kurulmuş pek çok bileşik kelime kullanılmaktadır: *Tasdikname*, *ihbarname*, *bazubent*, *acemkürdi*, *amcazade*, *manometre*, *termometre*, *kilometre* gibi. Yalnız yabancı kelimelerle kullanılan tamlamaların bileşik kelime olanlarının daima iyelik (mülkiyet) eki almayışları dikkati çeker: *Tasdiknamesi* yerine *tasdikname*, *çayhanesi* yerine *çayhane* (çayevi) gibi. Bunlar, yabancı dillerden geldikleri şekilde kalmalarıyla açıklanacağı gibi, bizdeki eğilime de bağlanabilir. Çünkü bizde de bu şekilde takısız tamlamalar olduğu gibi (ana davâ, esas mesele, demir köprü, yayılım ateş), özel ad olarak kullanılan bileşiklerin de hemen hepsi iyelik ekini atmıştır. *Topkapısı* yerine *Topkapı*, *Edirnekapısı* yerine *Edirnekapı*, *Fenerbahçesi* yerine *Fenerbahçe*, *Galatasaray* yerine *Galatasaray* gibi yığınlarca yer adına raslanır. Bu iki esas birbirine yardım etmiş, iki kelimesi de yabancı olan, yabancı kuruluştaki bileşik kelimeler Türkçede de oldukları gibi kullanılmıştır.

İkinci kelimesi baş ile kurulan bileşik kelimelerin başlıcaları da şunlardır : *Subaşı, mehterbaşı, aşçıbaşı, çarkçıbaşı, çeşnicibaşı, çeribaşı, kervanbaşı, kolbaşı, odabaşı, pazarbaşı, ustabaşı, elebaşı, onbaşı, yüzbaşı, binbaşı, kuşbaşı, kayabaşı* (bir Anadolu ezgisi ve bu ezgi ile söylenen koşma) gibi.

Oğul kelimesi de soyadlarında olduğu gibi (Kılıççioğlu, Saracoğlu, Muradoğulları), bazı bileşik kelimelerde kullanılmaktadır : *Hinoğlu, çapanoğlu, insanoğlu, herifçioğlu, köpoğlu, ademoğlu, köroğlu* gibi.

Yağ, alt, üst gibi kelimelerle kullanılan belirtisiz tamlamalar, bitişik yazılmazlar: *Sana yağı, vita yağı, zeytin yağı, makine yağı, gül yağı, ayçiçeği yağı* gibi. *Tereyağı, sağyağ* (sadeyağ) bitişik yazılır, birinci kelime anlamından kaymıştır. *Toprak altı, dam altı* gibi tamlamalar bitişik yazılmazlar yalnız *denizaltı, hasıraltı, gözaltı, yeraltı, altçene, altcins, altderi* gibi terim niteliğindeki tamlamalar bitişik yazılır.

Masa üstü, duvar üstü gibi tamlamalar da ayrı yazıldığı halde, *suçüstü, yüzüstü, insanüstü, olağanüstü* gibi tamlamalar bileşik kelime veya terim niteliğinde oldukları için bitişik yazılır.

II. Ses Kaynaşması Yolu İle Kurulan Bileşik Kelimeler :

Ses kayması ve kaynaşması yolu ile kurulan bileşik kelimeler Türkiye Türkçesinde çok azdır. Bileşik kelimeyi meydana getiren ya birinci kelimenin son sesi, yahut ikinci kelimenin¹ ilk sesleri kayar, kaynaşır, kaybolur. Böylece bileşik kelime kalıplaşır². *Cuma + ertesi > cumartesi, pazar + ertesi > pazartesi, kahve + altı > kahvaltı, çörek + otu > çörotu, pek + iyi > peki* gibi.

III. Kelime Sınıfı Kayması Yolu ile Kurulan Bileşik Kelimeler :

Kelime sınıfı kayması ile kurulan bileşik kelimeler, Türkiye Türkçesinde gittikçe çoğalmaktadır. Bunların bir kısmı şuhudi mazi (-di'li geçmiş) ile kurulan bileşik kelimelerdir : *Kaptıkaçtı, külbastı, mirasyedi,*

¹ Bazan aslı üç kelime olan ses kaynaşmalarına raslanır: *Bir + yıl + dır > bildır* gibi. Özellikle bu çeşit olaylar Anadolu ağızlarında çok görülür ve kelimeler tanınmaz haldedir. *Dünkü + gün > düneğin* gibi.

² Pek az olarak, bileşmede iki kelime arasında ses türer: *Kaplı + bağa > kaplum-bağa* gibi.

*olupbitti, dedikodu, hünkârbeğendi*¹, *albastı, gecekondı, imambayıldı, serdengeçti, toprakbastı, mumsöndü, çukırıldım, vurdumduymaz* gibi.

Bir kısmı da emir kipinden kaymış bileşik kelimelerdir. Bunlar da, ya yardımcı fiillerle isim gibi kullanılır yahut başka isimlerle tamlamalar yaparlar: *Örtbas, sıkboğaz, alaşağı* (etmek), *durdinlen* (yok), *ateşkes* (anlaşması), *kaçgöç, kapkaççı* gibi.

Bir kısmı da ortaçlarla (participum) kurulur: *Giderayak, bilirkışı, akarsu* (bir çeşit gerdanlık veya coğrafya terimi), *yurtsever, vatansever, barışsever, sanatsever, biçerdöğ, biçerbağlar, hacıyatmaz, uyurgezer*, (uyurgezen), *ağaçkakan, ağaçkesen, çöpçatan, cankurtaran, günebakan* gibi.

Bunlar dışında, çeşitli fiil şekillerinden kayarak bileşik kelime olan pek çok kelime vardır : *Elverişli, rasgele, alabildiğine, üstünkörü, albeni, birdirbir, çalçene, çalyaka, sallabaş, sallasırt*, gibi.

Bazı Kelimelerin Bitişik Yazılması :

Bazı kelimeler bileşik kelime olmadıkları ve terim de sayılmadıkları halde bitişik yazılır. *Etmek, eylemek, olmak* gibi ünlü ile başlayan yardımcı fiillerle kullanılan bazı tek heceli veya tek heceye düşmüş kelimeler bileşik kelime gibi, yardımcı fiillerle bitişik yazılır. Ashında ikinci kelime olan yardımcı fiil her türlü fiil çekimine girdiği için kalıplaşma yoktur ve kelimeler bileşik kelime sayılmaz. Bunlara ancak “birleşmiş yardımcı fiiller” (Mürekkap yardımcı fiiller) denebilir ve imlâda kolaylık olmak üzere anlaşma yolu ile bitişik yazılırlar. Bu birleşme iki yolda olur:

A. Tek Heceli Kelimelerle, Yardımcı Fiillerin Kullanılmasında Ses Artması :

Hakketmek, reddetmek, affeylemek hissetmek gibi kelimelerde ünsüzün biri çiftleştiğinden ses artmasına sebep olur ve kelimeler bitişik yazılır.

B. Türkiye Türkçesinde Çift Heceye Çıkan Kelimelerin Yardımcı Fiillerle Kullanılması :

Kelime Arapçada tek hecelidir (emir, hüküm gibi). Bu türlü kelimeler Türkiye Türkçesinde çift heceli olsalar da (emir, hüküm gibi), yardımcı fiillerle kullanmada ses düşmesine uğrarlar : *Emretmek, hükmetmek, sabreylemek, kaybolmak, kahrolmak* gibi. Buradaki ses düşmesi olayı bu

¹ *Hünkârbeğendi* ve *gecekondı* gibi bileşik kelimeler yalnız *beğendi* ve *kondı* olarak da tek bir isim gibi kullanılmaktadır.

kelimelerin gerçek bileşik kelime olduğu kanısını verirse de sondaki *etmek, olmak* fiillerinin çekime girmesi bu çeşit kelimelerin ses düşmesinden doğan birer bileşik kelime olmadıklarını, kolaylık olmak üzere, bitişik yazıldıklarını gösterir.

C. Ses Değişimine uğramayan Tek Heceli Kelimelerle Yardımcı Fiillerin Kullanılması :

Def, kalp, naz, arz, terk, felç gibi tek heceli kelimelerle kullanılan *etmek, eylemek, olmak* kelimeleri bitişik yazılmaz,¹ : *Def olmak, felç olmak, naz eylemek, arz etmek, terk etmek, zor oldu, kalp oldu, suç oldu* gibi.

Yukarıdaki örnekler dışında kalan çok heceli kelimelerle *etmek, olmak, eylemek* gibi yardımcı fiillerin kullanılmasında sondaki ünsüzlerde ses yumuşaması olsa da olmasa da kelimeler ayrı ayrı yazılır : *İcap etmek, icat etmek, iktifa etmek, iltimas etmek, müsebbip olmak, müte-reddit olmak* gibi.

Tasviri Fiillerin (Birleşmiş Fiillerin) Kullanışları :

Fiillerin zarf şekilleri (ulaç, gerundium) ile başka fiillerden kurulan birleşmiş fiiller de bitişik yazılır, çünkü bunlar az çok kalıplaşmıştır, aralarına başka kelime giremez. Baştaki ulaçlar ayrıca tek başına kullanılamaz, Bu bakımdan yarı kalıplaşmış sayılırlar : *Gelebilmek, verivermek, vermeyivermek, bakakalmak, düşeyazmak, yazadurmak, olagelmek, yapagörmek, yapmayı- görmek, yapmayıvermek* gibi².

Sayıların Yazılışı :

Sayı adlarının bazen bitişik yazıldığı görülmektedir. Zaruretleri olmadıkça, sayı adlarının ayrı yazılmaları doğru olur : *Bin sekiz yüz elli altı, dört milyon dokuz yüz bin* gibi. Banka ve benzeri kurumlarda araya başka sayıların sokulmaması için, bütün sayıların bitişik yazıldığı görülür : *Binsekizyüzelli altı, dörtmilyondokuzyüzbin* gibi. Görüldüğü gibi, bu tutum

¹ *Vaz geçmek* ve *rast gelmek* gibi kelimelerde *vaz* ve *rast* kelimelerinin tek başına kullanılmadıkları düşünülerek bitişik yazıldıkları görülürse de, kalıplaşmadıkları göz önünde tutulmalıdır : *Vaz mı geçtiniz, vaz da geçilebilir, rast mı geldiniz* örneklerinde olduğu gibi. Yalnız *rasgele* bileşik kelimesi bitişik yazılır.

² *Bir çala babasına benziyor* sözünde olduğu gibi fiilden yapılmış zarflar (uluçlar) tek başına pek az kullanılır ve ayrı yazılır. Birinci kelimeleri fiillerden yapılmış zarflarla kullanılan bileşikler de vardır : *Çalakalem, çalakaşık* gibi, bunlar bitişik yazılır.

kelimelerin uzamasına sebep olduğundan, zaruret olmadıkça, sayıların ayrı yazılmaları uygun olur.

Sıraları Kalıplaşmış Kelimeler :

Konuşma dilinde terim niteliğinde bileşik kelimeler vardır; bunların kalıplaşmasında da başka sebepler bulunmaktadır. Bunlar, *alışveriş* gibi mastar yapısında olduğu halde olumsuzları (negativus) yapılamayacak kadar donmuş, yahut *altüst*, *başgöz* (olmak, etmek) gibi ekleri olmadığı halde sıraları, *üstalt*, *gözbaş* şeklinde değiştirilemeyecek kadar kalıplaşmış kelimelerdir.

Pekiştirmeli Sıfatların ve İsimlerin Durumu :

Pekiştirmeli sıfatlar bileşik kelime sayılmazlar, çünkü ortada iki kelimenin kalıplaşması konusu yoktur, bunların ayrı yazılmaları düşünülemez.

Bir sıfat veya bazı isimlerin ilk heceleri *m*, *p*, *r*, *s* gibi ünsüzlerle kapatılırsa, pekiştirmeli sıfatlar veya isimler meydana gelir: *Mosmor*, *bomboş*, *dapdar*, *tertemiz*, *çepçevre* gibi. Bazı sıfatlar iki heceli olduğu halde, bazen pekiştirmeyi tek hece ile bazen de çift hece ile meydana getirirler. Tek heceli pekiştirmesi olan çift heceli sıfatlar: *Çarçabuk*, *sipsivri*, *masmavi*, *kıpkırmızı*, *kıpkızıl*, *bembeyaz*, *tertemiz* gibi. İki heceli pekiştirmeliler de şunlardır: *Sapasağlam*, *güpegündüz*, *çırılçıplak*, *yapayalnız*, *sırılıklam* gibi. Pekiştirmesi çift heceli olan örnekler anlam bakımından daha kuvvetli görünmektedirler.¹

İsimlerden de pekiştirme yapılır: *Tortop*, *paramparça*, *güpgündüz*, *güpegündüz* gibi.

Pekiştirmeli kelimeler yapmakta aksamadan kullanılan kural, yalnız, ünlü ile başlayan sıfatların ilk hecelerinin ancak *-p* sesi ile kapanacağı bilinmesidir. *Apayrı*, *ipince*, *upuzun*, *epeyi* > *epiy* veya *epey*, *epeğri*, *apaçık*, *apayrı* gibi. Bazı zarflarda da pekiştirme yapılır: *Apansızın* gibi.

Bütün bu pekiştirme şekilleri, birçok yerlerde, ayrı iki kelimedenden kurulmuş gibi bazen ayrı ayrı yazılmakta bazen de bir çizgi işareti ile birleştirilmektedir. Halbuki bu çeşit kelimelerin önlerindeki pekiştirme sesleri bir önek gibi kelime ile bitişik yazılmalıdır.

¹ Aynı örneklerin tek heceli pekiştirmeleri de kullanılır: *Sırılıklam*, *çırılçıplak*, *sapasağlam*, *güpgündüz*, *yapayalnız* gibi. *Düz* kelimesi tek heceli bir sıfat olduğu halde çift heceli pekiştirme de alabilir; *dümdüz* kelimesinden başka *düpedüz* de vardır.

Yazının başından beri bileşik kelimeler hakkında belirtilen özellikleri iki yönde toplayabiliriz :

A. Anlam yönünden bileşik kelimeler,

B. Eklerle İşletme şekli yönünden bileşik kelimeler.

A. Anlam yönünden incelenecek bileşik kelimeler de ikiye ayrılabilirler :

a) Birinci veya ikinci kelimeleri, yahut her iki kelimesi de gerçek anlamından kaymış bileşik kelimeler (bkz. Anlam Kayması Yolu ile Kurulan Bileşik Kelimeler),

b) Kelimeleri gerçek anlamında kalmış bileşik kelimeler (bkz. Ses Kaynaşması ve Kelime Sınıfı Kayması Yolu ile Kurulan Bileşik Kelimeler).

Bunlardan başka yapıları bileşik kelime şeklinde olan terimlerin çoğunda da, kelimeler gerçek anlamında kalmıştır (bkz. II. Terimler).

Görülüyor ki, bileşik kelime yapmak için, ya kelimelerin gerçek anlamı kaydırılır, yahut kelimelerin anlamı kalır da sesleri kaynaşır veya sınıfları gerçek görevlerinden kaydırılır ve böylece bileşik kelime elde edilmiş olur.

Elde edilen bileşik kelimeler de gramerin fiil sınıfında değil de yalnız isim soyundan kelimeler sınıfına (isim, sıfat, zamir, zarf, ünlem gibi) girerler. Yukarıda görüldüğü gibi çeşitli yapıda kurulmuş olan bileşik kelimelerin sonuç olarak kalıplaştıktan sonra cümle içinde kullanılmasında hangi ekleri aldıkları da ayrıca incelenmeğe değer. Bu özelliği de Eklerle İşletme Şekli Yönünden Bileşik Kelimeler başlığı altında incelemek gerekir.

B. Eklerle İşletme Şekli Yönünden Bileşik Kelimeler :

a) Bir kısım bileşik kelimeler tam olarak kalıplaşmıştır,

b) Bir kısım bileşik kelimeler tam olarak kalıplaşmamıştır,

c) Bir kısım bileşik kelimeler de iki durum arasında kalmışlardır.

a) Kalıplaşmış bileşik kelimelerin başında, Kelime Sınıfı Kayması Yolu ile Yapılmış Kelimelerin hepsi gelmektedir.

«Kelime Sınıfı Kayması Yolu» ile yapılmış bütün kelimelerin kalıplaşma zorunlukları vardır. Çünkü bu kelimeler kalıplaşmazlarsa, fiil çekimleriyle karışırlar ve kullanıstan düşerler, onun için hepsi de isim halleri (casus) eklerini ve iyelik eklerini (mülkiyet, possessivum) alırlar: *Kaptıkaçtı-ya bindi, gecekodu-su-na gitti, dedikodu-nu yaptılar, vurdum-*

duymaz-ın biri, olupbitti-ye getirdiler, sıkboğaz-a lüzum yok, örtbas-a kalktılar gibi.

Tam olarak kalıplaşmış bir kısım bileşik kelimeler de anlam kayması veya ses kaynaşması yahut özel ad olmak dolayısıyla, iyelik eklerini görevinden düşürmüşlerdir: *Hanım+el-i-y-e*, *ayak+kab-ı-y-a*¹, *yüz+baş-ı-y-a*, *bin+baş-ı-y-a*, *aşçı+baş-ı-y-a*, *kahve+alt-ı-y-a*, *deninizalt-ı-y-a*, *Rum+el-i-y-e*, *Paşa+el-i-y-e*² gibi.

b) Yukarıda açıklanan tamlama halinde bazı bileşik kelimelerde iyelik ekinin donup kalıplaştığı görevini bıraktığı görülmekle birlikte, birçok bileşik kelimelerde de bu ekin canlılığını koruduğu, görevini bırakmadığı incelenmiştir.

Netekim belirtisiz isim tamlamalarında (ikinci türlü tamlamalarda), tamlanana takılan -i veya -si iyelik ekinden sonra, isim halleri ekleri getirilince araya bir -n- sesinin (zamir n'si) girdiği görülür: *Bu adamın elleri hanım el-i-n-e benziyor*, *süt kab-ı-n-a ihtiyacımız var* örneklerinde olduğu gibi. Bu çeşit isim tamlamaları yapısında kurulan bileşik kelimelerin, cümle içinde işletilmesinde, iyelik eki ile, isim halleri ekleri arasında -n- sesi kendini gösterir: *Paşaçadır-ı-n-a*, *devetaban-ı-n-a*, *havanel-in-e*, *Eminönü-n-e*³, *Hamamönü-ne*, *Söğütözü-n-e*, *ateşböceğin-e*, *orduevi-n-e*, *dikimevi-n-e*, *üzgünbalığı-n-a*, *çörotu-n-a* gibi.

Bileşik Kelime Olarak Terimlerin Durumu :

Kalıplaşmamış bileşik kelimelerin başında kişilerin işe karışmasıyla tamlama halinde kurulan bileşik kelime yapısındaki terimler gelir: *Sözdizim-i-n-e* (sözdizim-i-y-e değil) *şekilbilim-i-n-e*, *yerçekim-i-n-e*, *gündönüm-ü-n-e* gibi.

c) Tamlamalardan yapılan bir kısım bileşik kelimeler de iki durum arasında kalmışlardır, hem “-n-e” seslerini hem “-y-e” seslerini alırlar:

Cumartesi-ye veya *Cumartesi-ne*
Pazartesi-ye „ *Pazartesi-ne*

¹ Bu bileşiklerin yeni çoğulları *hanım-el-i-ler*, *ayak+kab-ı-lar*, eski çoğulları da *hanım+el-ler-i*, *ayak+kab-lar-ı*'dır ve ikisi de kullanılmaktadır.

² Fakat *Kırklar+el-i-n-e*.

³ Tamlama halinde kurulan aynı özel adın birindeki iyelik eki donduruldu, kalıplaştı, ötekiindeki biri kalıplaşmadı: *İnönü'y-e* (şahıs adı olarak); *İnönü-n-e* (yer adı olarak). Bunun gibi bütün “oğlu” kelimesi ile kurulan soyadları da iki şekilde kullanılmaktadır: *Saracoğlu'ya*, *Saracoğlu'na* gibi.

<i>başörtü-ye</i>	„	<i>başörtüsü-ne</i>
<i>aşçıbaşı-ya</i>	„	<i>aşçıbaşı-na</i>
<i>çarkçıbaşı-ya</i>	„	<i>çarkçıbaşı-na</i>
<i>köpoğlu-ya</i>	„	<i>köpoğlu-na</i> gibi.

Örneklerde görüldüğü üzere bu çeşit bileşik kelimeler de cümle içindeki eklerle işletmede iki türlü ek almaktadırlar. Gelecekte bu iki türlü şekillerden yeni şekil olan “-y-e” seslerini taşıyanların yerleşeceği sanılmaktadır, çünkü eski şekiller artık sarsılmıştır: *Cumartesine* değil *cumartesiye* gibi.

II. Terimler ve Kuralları :

Terimler (ıstılahlar, terminologie) görünüşte kelime grupları ile ilgili sanılmazlarsa da aslında yakından ilgilidirler.

Terimlerin tek kökten kurulmuş, tek kelime olanları pek azdır, çoğu isim veya sıfat tamlamalarından kurulmuş bileşik kelimelerdir. Terim, dar anlamlı, dar alanlı, tanımı olan kelimedir. Bir başka deyişle, terimler, tanımı yapılmış, anlam sınırı sonuna kadar daraltılmış çok defa da dar alanlarda kullanılan isimlerdir.

Terimin anlamı o kadar daraltılmış, o kadar sınırlandırılmıştır ki, bir terim başka bir terimle karışmadığı gibi, çok defa eş anlamlı terim de kullanılmaz. Şöyle ki, *kırık* yaygın anlamlı bir kelimedir, hem isim hem de sıfat olarak yaygın dilde, yaygın konularda kullanılır: *Cam kırıkları* (isim olarak), *kırık kol* (sıfat olarak) gibi. Fakat terim kaynağı arandığı zaman yaygın dile başvurmada bir sakınca görmeyen bir bilim adamı, *kırık* sözünün tanımını şu şekilde vermektedir¹: *Kırık* “Almanca Bruch, Verwerfung, Fransızca Faille, İngilizce Fault, eski terim: İnşikak, yer kabuğunun türlü yerlerinin yarılması, kırılması ile ilgili olan belirtiler”. *Kırık* kelimesinin yaygın anlamı ve kullanılıştaki yaygın alanı yukarıdaki gibi bir tanımla daraltılmış, özelleştirilmiş, bir coğrafya terimi ortaya çıkarılmıştır. Bu, tek köklü (basit kelime) yaygın anlamlı ve yaygın alanlı bir kelimenin, dar anlamda ve dar alanda kullanılıp, nasıl terim olduğunu göstermektedir.

Ayak kelimesi de yaygın anlamlı yaygın alanlı bir kelime olduğu halde, hem coğrafya, hem de edebiyat terimidir.

¹ Prof. Dr. Reşat İzbirak, Coğrafya Terimleri Sözlüğü, Ankara, 1964.

Bir de yaygın anlamlı ve yaygın alanlı iki kelimenin birleşip, anlamlarını daraltarak terim meydana getirdikleri görülür. *Taş* yaygın, geniş anlamlı ve alanlı bir isimdir, *lüle* de öyledir. Fakat *lületası* şeklinde yapılan bir tamlamada anlam daralması meydana geldiği için terim kendiliğinden doğar. *Lületası*, jeoloji ve coğrafya terimidir, “mağnezyum silikatından ibaret, kolayca yontulup işlenen, hafif bir taş”, bir başka terimle değil de bir başka deyişle, Eskişehir taşı.

Yaygın alanda kullanılan kelimeler de bir tek anlamlı olabilirler ve terimlerin durumuna çok benzerler. Örnek olarak *çakıl* kelimesi düşünülürse görülür ki terimle, tek anlamlı kelimeler sınır sınıra gelir, yakınlaşır ortak bir görünüşe bürünürler. *Çakıl* “suların etkisi ile yuvarlaklaşmış küçük taş parçasıdır”. Bu açıklama bir tanımdır ve bu tanım *çakıl*'ın anlamıdır. Buna göre anlamın kendisi yaygın olmadığı için daraltılması düşünülemez. Fakat bu şekliyle bu tek anlamlı *çakıl* kelimesi terim sınırında bir kelimedir. Hattâ bu kelime bir bilim tanımı ile Coğrafya Terimleri Sözlüğü'ne de girmiştir, fakat geniş alanda kullanılışı, onu gerçek bir terim değilmiş gibi göstermektedir. Aslında çoğunluk *çakıl*'ı tanır da, nasıl meydana geldiğini araştırmaz. Bu konu coğrafya biliminde, dar ve kesin çizgilerle açıklanıp, “suların etkisi ile yuvarlaklaşmış taş parçası” şeklinde tanımlanınca *çakıl* bir coğrafya terimi gibi kullanılıyor demektir. Öte yandan, herkesin bildiği anlamda, yuvarlak küçük taş anlamında ve geniş alanda *çakıl*, terim olmayan kelimeler gibi kullanılmaktadır.

Netekim *çakıl taşı* da bir terim sayılmaz, ama *çakılkaya* bir terimdir. *Çakıl taşı* isim tamlamasında iki isim de kendi anlamında kendi görevinde kullanılmıştır, tamlama yapımlarından bir anlam kayması, özellikle anlam daralması doğmamıştır. Fakat *çakılkaya* bir terimdir, çünkü anlam daralması belirmiştir, tanımı şöyledir: “Çakılların, doğal bir çimento ile birleşmesinden doğmuş bir taş çeşidi. Al. Konglomerat, Fr. Conglomerat, İng. Conglomerate”. gibi. *Peribacası* da halkın koyduğu bir bileşik ad olmakla birlikte bir coğrafya terimidir.

Çakıl, kelimesinin terim olmayışı veya oluşu olayının tersi de düşünülmelidir. Dar alanlı, herkesin bilmediği, dar anlamlı gerçek bir terim birden bire veya yavaş yavaş geniş kitlelerin kullanma alanına çıkar ve yıllarca ortalıkta dolaşarak herkesin malı olur, *atom* kelimesi gibi. *Atom* kelimesi bugün, bütün dünya uluslarının sözlüklerinde yerini almıştır, uluslararası bir kelime halindedir, bir taraftan da kimya ve

fizik terimleri sözlüklerinde yerini korur, kimya ve fizik terimidir. O halde yaygın kelimelerden, dar alanlarda kullanılan terim niteliğinde kelimeler olduğu gibi, terimlerden de günlük, yaygın kelime alanlarına çıkanlar vardır. *Atom* gibi, *azot* terimi de *azot sanayii* tamlamasıyla yaygın kelimeler alanına çıkmıştır.

Buna göre geniş alanda kullanılan bir terim, terimlik vasfını kaybetmez ama, dar alanda dar anlamda kullanılan, geniş alandan gelme bir kelime terim olarak kullanılabilir.

Her dilde kelimelerin, bir yandan yaygın anlam kazanmağa doğru gittikleri, öte yandan da insanların, bu anlam genişlemesini durdurmağa çalışarak, tanımlar yaptıkları ve kelimeleri dar anlamlara, terimlere bağladıkları görülür. Kelimelerin anlamları daima genişleme eğilimindedir, bir isim, çok defa bir çok anlama gelir. Sıfatlar ve benzeri kelimeler de soyut olduklarından büsbütün yaygın, kaypak, geniş anlam taşırlar ve anlamları sıfat olarak daraltılamayacağı için terim gibi kullanılmazlar. Ancak bileşik kelime halindeki terimlerin yapısına girebilirler : *Akkor*, *ikizkenar*, *karaciğer* gibi.

Anlam bakımından beğenilen, kullanılışlı terimler, tanımlarının özeti olanlardır : *Akanyıldız*, *içgüdü*, *üçgen*, *bilirkişi*, *alkolölçer*, *cevizgiller* gibi.

Bileşik kelime halinde olan terimlerin bitişik yazılacağı bilinmektedir. Ancak iki ve daha çok kelimenin, bileşik kelime olmadan, isim tamlaması şeklinde terim gibi kullanılması, sınırların bir de böyle karışmasına, birbirine girmesine sebep olmaktadır.

Şekil yönünden elimizde terim yapan bir ek veya kök bulunmadığına göre terimlerin sınırını yapı bakımından kolaylıkla çizemeyecek durumdayız. Terimler, bütün bileşik kelimeler yapısında kurulabilir. Buna göre şekil yönünden terimlerle bileşik kelimeleri birbirinden ayıracak bir ölçü bulunamaz.¹ Bu yüzden kelimelerle terimler, terimlerle deyimler durmadan karışmaktadır.

Konuşma dilinde de, terim niteliğinde, birbiriyle kalıplaşmış yerleşmiş bileşik kelimeler vardır, özellikle unvan ve aile yakınlarının adları bu gruba girer: *Anneanne*, *sütanne*,¹ *büyükanne*, *büyükbaba*, *ağababa*, *kaynana*, *kaynata*, *kayınvalide*, *beybaba*, *ağabey*, *hanımanne*, *hanımnine*,

¹ Yeni yapılan terimlerdeki -giller kısmı, bir çeşit terim eki olmuş durumdadır : *Çobanpüskülügiller*, *çiğdemgiller* gibi.

hanımefendi, beyefendi, yulbaşı, soyadı, yüzyıl, şehirlerarası, büyükelçi, anayasa, anayol, anayurt, ilkokul, ortaokul, ilkbahar, sonbahar gibi.

Terimlerin hemen hepsi, kişilerin dile karışması ile meydana gelmiş, yapma kelimelerdir. Dikkat edilecek olursa günlük yaygın dile girmiş, bileşik kelimelerin çoğu, öteki terimlerle aynı yapıda olduğu halde, terim sayılmamaktadır. Çünkü bir tanıma göre terim sanat veya bilim kelimeleridir, yani sanat veya bilim argosu sayılmaktadır. Gramer, kurallarla yürüdüğü için, günlük yaygın kelimelerle, sanat, bilim kelimeleri ve bunların dışında kalan argo ve bölge ağızları kelimelerinin terim olma veya olmama bakımından nasıl ayrılacağını belirtmek, ölçüler, sınırlar göstermek zorundadır. Şekil bakımından, terimlerle, terim dışı kalan kelimeleri birbirinden ayıracak açık özelliklerin belirtilmesi gerekmektedir.

Yukarıdan beri yapılan açıklamaları şu şekilde toplayabiliriz :

A. Şekil Yönünden Terimler :

- a) Terim, tek bir kelime kökünden (basit kelimedenden) kurulmuş bir isim olabilir.
- b) Terim, iki veya daha çok kelime kökünden kurulmuş bileşik kelime niteliğinde bir isim olabilir ve bileşik kelime gibi bitişik yazılır.
- c) Terim iki yahut daha çok kelime kökü ile isim veya sıfat tamlaması gibi kullanılmış ve ayrı yazılmıştır.

Karışıklığın önemli bir kısmı bu sonuncu bölümden doğar. Tamlama şeklinde kurulan terimler, gerçek terimler midir yoksa geçici ilgi ile kurulmuş tamlamalar mıdır? Her şeyden önce şu gerçeği kabul etmek gerekir, bütün bileşik kelimeler bir çeşit terimdir, çünkü bileşik kelimeyi kuran kelimeler, bağlı oldukları köklerin anlamlarından veya seslerinden az çok uzaklaşarak, anlamda bir daralmaya uğrarlar, bileşik kelimeyi meydana getirirler, kısaca *hanımeli, çobanpüskülü, demiryolu, cumartesi* bileşik kelimeleri, *arapzamkı, atardamar, damlataş, buzdağı, peribacası* gibi terim sayılır.

Yabancı dillerden yapılan terim tercümeleri bu durumu daha iyi aydınlatır. Osmanlıcadaki *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu* gibi üç kelimeli bir tamlama bir bileşik kelime ile karşılandı: *Anayasa* gibi. *Sefir, inhisar*

¹ Üvey anne veya öz anne tamlamaları bileşik kelime sayılmazlar, çünkü tamlamalardaki kelimeler gerçek anlamındadır ve şekil kalıplaşması da yoktur.

gibi tek kelimedenden ibaret olan terim niteliğindeki kelimeler de *büyük-elçi*, *tekel* gibi bileşik kelimelerle karşılanmış oldu. Yine, *husuf* gibi bir tek eski Osmanlı terimi, *ay tutulması* gibi bir tamlama ile karşılanmaktadır. *Ay tutulması* bir terim olacaksa bitişik yazılmalıdır. Görülüyor ki bu durumlar her dilin kendi yapısı, kendi özelliği ile ilgilidir.

Ay tutulması tam bir isim tamlamasıdır, iki kelime de kendi anlamında tamlamada değişmeden kullanılır ve tamlamadan çıkan anlam da daralmamış, olduğu gibi kalmıştır. Buna göre Türkçede *ay tutulması* bir terim değil bir olayın açıklama halindeki adıdır. Netekim bu olay Almancada bir tek kelime ile, bir bileşik *Mondfinsternis* ile karşılanırken Fransızca da bir tamlama ile karşılanmaktadır: "*Eclipse de lune*" gibi. Ama bir terimcinin kararı ile *ay tutulması* bitişik yazılarak terim olabilir. *Ayın evreleri* tamlaması da Almancada yine bir bileşik, "*Mondphasen*" diye karşılanırken, İngilizcede bir tamlama ile, "*Phases of the moon*" şeklinde, değerlendirilmektedir.

Terim sözlüklerimizde aksayan yön bileşik kelime olmayan, ayrı ayrı, tamlama halinde yazılan madde başlarıdır. Bu tamlamaların madde içinde yazılması doğru olur, bunların terim listelerinden çıkarılması gerekir. Bu tamlamalar terim ise, bitişik yazılıp madde başlarına geçirilmeli, aldıkları sıfatlar varsa madde içinde ayrıca gösterilmelidir.

Bütün bu açıklamalardan sonra, Türkçede terimin şekil bakımından belirtici bir özelliği olmadığı, bir dilde terim olan bir kelimenin başka bir dilde veya Türkçede bir tamlama ile karşılanabileceği görülmektedir. Bu tamlamaların, mümkün olduğu yerde, gerekiyorsa bir tek kelime haline çevrilip terimleştirilmesi uygun olur, gerekmiyorsa ilgili terim maddesinin içinde serbest tamlama olarak ele alınması yerinde olur. Tıpkı yaygın kelimelerin sözlüklerinde, madde başı ile ilgili deyimlerin madde içinde açıklanması gibi. Yapısı ne olursa olsun, gerçek bir terim tek kelimedendir.

B. Anlam Yönünden Terimler:

Terimlerin öteki kelimelerden ayrıldıkları yön, anlam yönü olduğuna göre, bu yönün sınırlarının belirtilmesi gerekir. Anlam ise her bakımdan kaypak bir konu olduğu için, terim konusu da her yerde karışmaktadır. Terim, bir çok tanımda belirtildiği gibi çoğunluğun dili değil de, sanat veya bilim dili kelimeleri olursa bütün sanat veya bilim

dilinde kullanılan kelimelerin terim olması gibi bir açıklama akla gelir, bu çeşit kelimeler bu tanımlara göre bu konular dışında kullanılıncaya terim niteliğinden uzaklaşmış olurlar. Şüphesiz bu tanımlar eksiktir. Anlamları daraltılmış kelimelerin çoğu, bilim ve sanat alanlarında kullanıldığı için üstünkörü bir tanımla sanat ve bilim alanlarının kelimelerine terim denilmiştir. Halbuki çoğunluğun dilindeki terimler bu tanımın dışında kaldıkları için açıkta durmaktadır: *Yıldönümü*, *yılbaşı*, *bağbozumu*, *soyadı*, *yüzyıl*, *büyükelçi*, *şehirlerarası*, *ortaokul*, *ilkokul*, *denizaltı* gibi. Bunlar anlamları daraltılmış, özel tanımları olan terim niteliğinde bileşik kelimelerdir, halbuki bir bilim ve sanat alanı ile yakından ilgili görünmezler.

Buna göre **anlamı daraltılmış her kelime terim niteliğindedir** ve bu tanıma göre de çoğunluğun dilinde kullanılan pek çok bileşik kelime terim özelliği gösterir, çünkü bunların anlamları bir başka anlam etrafında toplanmış, özelleşmiş, daralmıştır. Bu çeşit kelimelerin, sanat ve bilim alanlarındaki çokluğu, terimlerin yalnız bu alanlarda kullanılan kelimeler olduğu kanısını uyandırmıştır.

Bir dildeki terim, bir başka dilde de bir terimle karşılanabilirse büyük bir kolaylık sağlanmış olur, fakat terim bitişik yazılmıyor, tamlama ile karşılanıyorsa, ortada terim niteliği yok demektir, bu çeşit tamlamaların daha önce de belirtildiği gibi terim sözlüklerinde, ilgili maddenin içinde açıklanması doğru olur. Terim her şeyden önce, kaç kelime ile kurulursa kurulsun bitişik yazılan, anlamı, sınırlı, belirli bir tek kelimedir.

III. Deyimler ve Kuralları :

Deyim sözü, Türkçenin yeni bulduğu güzel kelimelerden biridir. Bu kelimenin yeri boştu ve "tabir" sözü ile karşılanamıyordu. "Tabir" bir tek kelime de olabilir. Halbuki deyim, en az iki kelimedenden kurulur. Deyim (idiotisme, gallicisme), her dilin özelliğine göre kurulur ve bir dilden bir başka dile çevrilmesi çok güç olan sözlerdendir. Türkçe için deyim tanımı şöyle yapılabilir : Deyim, anlatım gücünü artırmak için, az çok mantık dışına kayan, bazı kelimeleri değişmediği halde bazıları değişip çekimlere giren kalıplardır. Buna göre, deyim anlamında, az çok mantık dışı hayaller, düşünceler aramak, özellikle verilen kalıbın kelimelerinden birisinin veya ikisinin fiil veya isim çekimlerinden birine girip girmediğini göz önünde bulundurmamak gerekir. Bu, Türk deyiminin özelliğidir. İngiliz, Fransız, Alman deyimlerinin özelliklerine bir yön-

den benzerse de bir başka yönden benzemeyebilir. Bütün dünya deyimlerinde birleşen, ortak özellik, kelimelerin az çok gerçek anlamı dışına, hattâ mantık dışına kaymasıdır. Deyim kalıplarının yaratılması, eskilere, atalara aittir, biraz da onun için mantık aranmaz, kalıplar, hazır kuvvet sayıldığından, olduğu gibi seve seve kullanılır.

Kelimelerin alışılmış anlamları dışına çıkılarak dikkati çekmek, anlatım gücünü kolaylaştırmak, pek çok konunun hattâ sanatın aradığı yoldur. Türk ataları, Türk dilini deyimler bakımından yabancı dil etkilerinin kolay kolay yıkamayacağı kadar zenginleştirmişlerdir.

Deyimler, bazı özellikleri ile atasözlerine, bazı özellikleri ile de bileşik kelimelere ve dolayısıyla da terimlere benzerler. Halbuki bileşik kelimeler ve terimler bir yönleriyle bu kelime grubunu andırırlarsa da bir çok yönleriyle bu çeşit gruplardan ayrılırlar.

A. Şekil Yönünden Deyimler :

Deyimler en az iki, en çok yedi sekiz kelime ile kurulur. Çok uzun deyimler çok defa deyimlikten çıkmış, bozulmuştur. Bir tek kelime ise deyim olamaz, eğer bir kelimenin anlamı gerçek anlamından kaymışsa, o kelime mecaz anlamında kullanılıyor veya kelimenin anlamı çoğaltılıyor demektir. Çünkü bir kelimenin pek çok gerçek veya mecaz anlamı olabilir. Deyimde ise, bir tek kelimenin anlamı dışında kullanılması aranmaz, en az iki kelimenin birlikte kullanılmalarından doğan ortak anlam, gerçek anlam dışında hattâ mantık dışındadır. Yoksa, bir tek kelimenin mantık dışında kullanılması, çekici bir özellik yaratamaz, belki de anlamın kaybolmasına, anlaşılmamasına sebep olur ve tek kelime olduğu için de mantık dışına kayma söz konusu olamaz.

Deyimler ve Bileşik Kelimeler :

Deyimlerin, en az iki veya üç kelimenin anlamından kaydırılarak kurulması, bunların bileşik kelimelere benzetilmesine ve birbirine karıştırılmasına yol açmıştır. Halbuki şekil yönünden bileşik kelimelerde daha kuvvetli bir kalıplaşma olduğu gibi, anlam yönünden de bileşik kelimelerde daha çok, benzetme yolu ile anlam kayması; deyimlerde ise daha çok mantık dışına çıkma yolu ile anlam kayması dikkati çeker. Şöyle ki, benzetme yolu ile, *gözbebeği* bir bileşik kelime veya terim, mantık dışına çıkma yolu ile *göze girmek*, *gözden düşmek* birer deyimdir, *göz* kelimesi ise, yukarıdaki çeşitli anlamları ile, şüphesiz ne bileşik kelimedir ne deyimdir.

Bir tek kelime pek çok anlam verebilir, yalnız bütün bu anlamlar, o kelimenin başka bir kelime ile kullanılmasından doğan anlamlardır. Bir başka deyişle, tek başına duran bir kelime, çok defa belirli bir anlam vermez, ancak bir kelimenin bir başka kelime ile kullanılışından belirli bir anlam çıkar ve böylece de aynı kelime çeşitli başka kelimelerle kullanıldıkça çeşitli anlamlar ortaya çıkar ve bu yolla da, bir kelime bir çok anlam kazanmış olur. Kısaca bir tek kelimenin anlamını çoğaltan, o kelimenin birlikte kullanıldığı başka kelimelerdir. Şöyle ki: “açık” sıfatı birlikte kullanıldığı kelimelere göre çeşitli anlam kazanır: *Açık kadın*; *açık kalp (kalpli)*; *açık ağız (ağızlı, ağızı açık)*; *açık el (elli, eli açık)*, *açık kapı bırak-* gibi.

Bu deyimlerde bir “açık” sıfatı “edebe aykırı, örtülü olmayan, samimî, şaşkın, cömert, imkân” gibi birbirinden oldukça uzak anlamlar kazanmaktadır. Bu anlam artışı, anlam kayması değildir. Ancak çeşitli kullanılışlarla ortaya çıkan bir kelimedeki çeşitli anlamlardır ve böyle bir tek kelime, yanındaki her kelime ile çeşitli bileşik kelime kurmaz, çeşitli deyim yaratır. Bunlardan biri bileşik kelime sayılıp bitişik yazılırsa, hepsinin de bitişik yazılması gerekir ki, bu tutumun yanlışlığı açıktır.

Deyimlerde Çekim Ekleri :

Deyimlerde kalıplaşma, bileşik kelimelerde görüldüğü şekilde, aralarına başka kelime veya ek almayacak kadar ileri değildir. Deyimlerin kelimeleri sayılı ve belirli olduğu halde, bazı durumlarda aralarına bazı kelimeler de girer ve deyim özelliğini kaybetmez. Çekim eklerini alıştı ise deyimlerin, şekil bakımından başlıca özelliğidir. Deyimin isim soyundan olan bazı kelimeleri, isim çekim eklerini aldığı gibi, eğer deyimde fiil de varsa, o da bütün şahıs ve zaman ekleriyle çekime girebilir. Bu bakımlardan deyimler, aralarına hiç bir suretle çekim eki almayan bileşik kelimelerden, dolayısıyla, terimlerden kesinlikle ayrılır.

Şekil yönünden deyimleri iki kısma ayırabiliriz:

- a. Cümle hükmünde olan deyimler,
- b. Cümle hükmünde olmayan deyimler.

a. Cümle Hükmünde olan Deyimler :

Cümle hükmünde olan deyimler, en çok atasözleri ile karışır; fakat, cümlenin birkaç kelimedden ibaret olan esasının atalardan kalmış olmasına rağmen, çekimlere girebilmeleri, sözün, anlam gücünü artırmak

için çeşitli kalıplara girdiğine, duruma göre değiştiğine, kısaca gerçek atasözü olmadığına en iyi delildir. Çünkü deyimlerde herkes kendine göre bir çekim yaratabilir ve deyimini atalardan kalan bir çekimle kullanmak zorunluğu yoktur.

Cümle Halindeki Deyimler ve Atasözleri :

Atasözü, çok defa, fiil bakımından 3. şahıs eklerini taşıyor veya 2. şahıs emir kipindedir. Deyimler ise çok defa her şahsa bağlanabilir. Anlam yönünde görüleceği gibi, deyimler de atasözleri gibi hikmet kavramı verebilirler ve bu kavram 3. şahısla dile getirilmiş olabilir; yahut deyim, öğüt yollu bir düşünceyi 3. şahısla anlatabilir. Bu özellikleriyle deyimler atalardan kalan söz etkisini korurlar ve atasözleriyle karışırlar. Deyimlerin atalardan kalışı, insanların, hattâ ünlü yazarların kolay kolay deyim yaratamayışları, atasözlerine benzeyen en önemli yönleridir, fakat şekil ve anlam yönlerinden bazı noktalarda kesinlikle birbirinden ayrılırlar. Deyimlerin bazı kelimelerinin, değişik şekillere, değişik çekimlere girebildiği şöyle açıklanabilir : *Başında (veya başımda) kavak yelleri esiyor (esiyordu, esmişti, esecek vb.)*. Böyle bir deyimde değişen kelimeler *başında ve esiyor* kelimeleridir. Değişmeyen kelimeler de *kavak yelleri*'dir. Fakat bütün kelime kökleri daima birlikte kullanıldıkları için *baş, kavak yelleri, esmek* gibi dört kelime kökü kalıplaşmıştır. Bu dört kelimeye başka kelimeler de katılabilir: *Bugün onun başında kavak yelleri esiyor* gibi. Fakat kalıplaşmış dört kelime üçe indirilemez hemen kalıplaşma bozulur.

İğne atsan yere düşmez, aralarından su sızmaz deyimlerinde de durum aynıdır. Mantık dışı mübalâğalı anlamlar, *iğne, yere, atmak; ara, su, sızmak* kelimeleri ile kalıplaşmıştır. Bunlar uygun şekillerde çeşitli kelimeler alabildikleri gibi, çeşitli çekimlere de girebilirler. *Ağaca çıksa (çıksam) pabucu (pabucum) yerde kalmaz (kalmayacak)* deyimini de böyledir.

Deyimlerde Mastar :

Şekil yönünden, deyimlerin çoğunu cümle halinde kullanmak mümkün olduğu gibi, bunların önemli bir kısmı da mastara (fiil-isim=isim-fiil) bağlanarak kullanılır: *Gözden düşmek, göze gir-, göz boya-, göz dik-, el uzat-, dile düş-, el ver-, göz at-, serden geç-, abayı yak-, etekleri tutuş-, burnunda tüt-, dil dök-, parmağına dola-, surat as-* gibi.

Bunlar, çok defa, cümle haline çevrilerek kolaylıkla kullanılır: *O günlerde gözden düşmüştü, bu şartlar, onun gözden düşmesini hazırladı, yahut bu şartlar içinde dile düştü* gibi. Bu çeşit deyimlerde, mastarlar her türlü fiil çekimlerine girdikleri gibi isimlerin bazıları iyelik eki alır, bazıları almaz: *Burnunda tütmemek*– iyelik eki alır; *dil dökmemek*– almaz.

Mastarlara bağlanan deyimlerin çoğunda da, başta, ayrıca kalıplaşmış bir kısım bulunur: *Kaş yaparken göz çıkar*– (*çıkardı, çıkaracaksın, çıkarır vb.*), *süt dökmüş kediye dön*– (*döndü, dönmüştün, dönmüştüm vb.*) *Bir taşla iki kuş vur*–, *akıntıya kürek çek*–, *zülfü yara dokun*–, *gemi azıya al*–, *yüze yüze kuyruğuna gel*– (*veya getirmek*), *yaradana sığın*–, *kim vurduya git*– gibi. Bazı deyimlerde ise mastardan başka yukarıda görüldüğü gibi deyim içindeki isimlerden biri de çekime girebilir: *Burnu (burnun, burnum) kaf dağında ol*– (*oldu, olmuştu, olacaktı vb.*); *çanına (çanıma) ot tıka*–; *aklı (aklın, aklım) yat*–; *kancayı (kancanı, kancamı) tak*–; *yerinde (yerimde) say*–; *anasından (anamdan) emdiği (emdiğim) süt burnundan (burnumdan) gel*– gibi.

Deyimlerde Emir Kipi :

Mastarlar dışında emir kipi ile kullanılan deyimler de vardır ki, bunlar bu kipler dolayısıyla, atasözlerine çok benzetilir ve çok defa onlarla karıştırılır, halbuki bu da bir anlatım gücüdür, *suya, sabuna dokunma*– (*dokunmadım, -dın, -dı, dokunmamalısın vb.*) gibi, *say beni sayayım seni, (say onu saysın seni)*. Bazı deyimler de cümle halinde oldukları halde bir başka cümle haline dönemezler: *Vur patlasın çal oynasın, tut kelin perçeminden ; ayıkla pirincin taşını* gibi.

b. Cümle Hükmünde Olmayan Deyimler :

Bunların bir kısmı cümle içinde kullanılan hazır kalıplardır, kendileri çekime girmezler de çekime girmiş bir cümle içinde olduğu gibi kullanılırlar ve şekil yönünden öteki kelime gruplarından bu durumları ile kolaylıkla ayrılırlar; anlam yönünden ise anlatıma büyük bir kuvvet katarlar: *Balık kavağa çıktığı zaman ; ağır endam fıstıkî makam ; kel başa şimşir tarak ; dam üstünde saksağan ; iki dirhem bir çekirdek ; yel yeperek yelken kürek ; ne oldum delisi ; iş bilenin kılıç kuşananın ; nohut oda, bakla sofa ; eski hamam eski tas* gibi.

Cümle halinde olmayan deyimlerin bir kısmında, bazı kelimeler isim çekimine girebilir: *İki eli (elim) kanda olsa ; eski göz ağrısı (ağrım) ;*

aslı aslına (aşlıma) nesli nesline (neslime); darısı başına (başına); gelen ağın (ağam) giden paşın (paşam); canına (canıma) minnet gibi.

Deyimlerde İyelik Eki :

Cümle hükmünde olmayan deyimlerin bir kısmı da sıfat olarak kullanılan ve iyelik eki almış olan şekillerdir : *Eli açık; eli sıkı; başı bağlı; gözü bağlı*¹; *boynu bükük; baldırı çıplak; cebi delik* gibi. İyelik eki almış deyimlerin önemli bir kısmı da ikizleme halinde kullanılır : *Günü gününe, boyu boyuna* gibi (bkz. Deyimlerde İkizlemeler).

Deyimlerde Tekrar :

Deyimlerde anlatım gücünü artırmak için mantıksız gibi görünen tekrarlara baş vurulur. Bu tekrarlar, ya iki ayrı kökten birbirine benzeyen bu bakımdan da tekrarı gereksiz gibi görülen, gerçekte ise çok gerekli olan kelimeler ile yapılır yahut aynı kelimenin tekrarı ile kurulur. Bu tekrarlar iki başlıkta toplanabilir :

1. Deyimlerde İkilemeler,
2. Deyimlerde İkizlemeler.

Deyimlerde İkilemeler :

Deyimin en küçüğünün iki kelimededen kurulduğu yukarıda açıklanmıştı. Birbirine benzeyen iki kelimenin tekrarı ile anlatım gücü artırılır. Birbirine benzeyen kelimeler ya birbirlerini andırırlar (ikilemeler), yahut birbirlerinin aynı olurlar (ikizlemeler). Her iki kelime grubu ya yalın halde kullanılır, yahut isim çekimine veya isim hallerine girerler. Yalın halde ikilemeler: *Ev bark; konu komşu; çoluk çocuk; çanak çömlek; mal mülk; çalı çırpı; çer çöp; eğri büğrü; abur cubur; zehir zıkkım; derme çatma; allem et- kalem et-*, gibi.

İkilemelerin bir kısmı, isim çekim (iyelik=mülkiyet) eklerini alırlar, böylece birbirine çok yakın, hattâ aynı anlamlı kelimelerin gereksiz gibi görünen tekrarları ile anlatımda kuvvet sağlanır : *Evini barkını* (evimi barkımı); *çoluğunu çocuğunu* (çoluğumu çocuğumu); *pılını pırtını* (pılımı pırtımı); *yeri (yerin, yerim) yurdu (yurdun, yurdum)* bellisiz; *tadı (tadın, tadım) tuzu (tuzun, tuzum) yok; yaşı (yaşın, yaşım) ne, başı (başın, başım) ne* gibi.

¹ Aynı kuruluşta olan *başbozuk, gelişigüzel* gibi anlam kaymasına uğramış kelimeler bileşik kelimelerdir.

İkilemelerin bir kısmı isim halleri ekleri ile yapılır : *Elde avuçta kalma-*, *üstte başta bir şey yok*; *elindeki avucundakini ver-*, (*al-*); *sağda solda konuş-* gibi.

Sıfatlarda da deyim niteliğinde ikilemeler varsa da sıfatlar, kuralları bakımından çekim eklerini alamazlar¹: *Kırık dökük eşya*; *delik deşik duvar*; *karma karışık iş*; *eğri büğrü yol*; *abuk sabuk sözler*; *derme çatma ev*; *açık saçık resimler* gibi.

Deyimlerde İkizlemeler :

İkizlemelerin bir kısmı eksizdir, bunların çoğu zarf olarak kullanılır, sıfat olanlar da vardır: *Yan yan bak-*; *ters ters bak-*; *sessiz sessiz ağla-*; *yer yer hadise çıkar-*; *karış karış dolaş-*; *kötü kötü bak-*; *tuhaf tuhaf konuş-*; *yavaş yavaş yürü-*; *tel tel saçlar*; *yuvarlak yuvarlak lekeler*; *kırmızı kırmızı çiçekler* gibi.

İkizlemelerin bir kısmı da iyelik ve isim çekim ekleri ile kurulmuştur: *Pisi pisine git-*; *boşu boşuna yan-*; *darı darına yetiş-*; *kıtı kıtına çık-*; *körü körüne bağlan-*; *boyu boyuna, huyu huyuna uy-*; *ucu ucuna yetiş-*; *günü gününe iş gör-*; *yolu yoluna*; *aç acına* gibi. Bunlardan bir kısmı da “-li” sıfat ekini alır: *Yerli yerine*; *başlı başına*; *evli evine* gibi.

Yalnız isim halleri ekleri alan ikizlemeler: *Kim kime dum duma*; *kimden kime*; *kaçan kaçana*; *giden gidene*; *koşan koşana*; *iç içe*; *diz dize*; *yan yana*; *baştan başa* gibi.

Bazı deyimlerde de fiil soyundan olan kelime ikizlenir: *Durdu durdu* (durup durup) *turnayı gözünden vurdu*; *söylese söylese*; *bilse bilse...*; *yapsa yapsa...* gibi. Bazıları da fiillerin zarf (gerundium) şekilleridir: *Söylene söylene git-*; *geli geliver-* gibi.

İkizlemelerin önemli bir grubu, “m-” türeme sesi ile yapılır. Bu çeşit ikizlemeler şu şekilde kurulur: Anlamı artırılmak istenen kelimele- nin başında ünsüz varsa kaldırılır, kalan kelimeye “m-” sesi eklenir, eğer kelimenin başında ünlü varsa, doğrudan doğruya kelimenin başına “m-” sesi getirilir: *Çocuk m-ocuk* (çocuğunu mocuğunu) *sandık m-andık*, *sandalye m-andalye*; *ev m-ev* (evini mevini); *elek m-elek*; *entari m-entari*; *etek m-etek*; *ıngır m-ıngır*; *şıkır m-ıkır* gibi².

¹ Pek az örnekte, sıfat olduğu halde, isim çekim eki görülür : *Ahım şahım bir şey değil*, *güzelim elbise* gibi.

² Anadolu ağızlarında durum az çok değişiktir.

Tamlama halinde ikizlenen sıfatlar ve zarflar tamlamanın iyelik ekiyle kurulur: *Kabanın kaba-sı, cahilin cahil-i, tembelin tembel-i, sarının sarı-sı, güzeller güzel-i, beyler bey-i, yıllar yıl-ı, saatlar saati* gibi.

Çekim eki almadan kullanılan ikizlemelerin çoğu sıfatlardır: *İri iri gözler, koca koca ayaklar, sarı sarı kirpikler, demet demet, öbek öbek çiçekler* ikizlenen sıfatların bazıları mi soru ekiyle kurulur *güzel mi güzel, sarı mı sarı, iri mi iri* gibi.

İkizlemeli deyimlerin bir çeşidi de iki kelimedenden fazla kelime ile kurulur ve böylece anlatımda kuvvet sağlanır, bu çeşit örneklerde kafiye etkisi de vardır; bunlar anlatımda kuvvet ve hatırlatma bakımından önemli görevdedir: *Oğlan derdi, kız derdi, bahar derdi güz derdi; yanımdaki yanıma (yanımda) karşımdaki canıma (canımda)* gibi.

Deyimlerde Kafiye :

Deyimlerde de atasözlerinde olduğu gibi, hatırdan tutma kolaylığını sağlamak, anlatıma kuvvet kazandırmak için kafiye türlerine baş vurulur: *Azıcık aşım (aşın, aşı), kaygısız başım (başın, başı)¹; al gülüm, ver gülüm; dokuz kurda, bir furda (hurda); bir abam var atarım, nerde olsa yatarım; önce can, sonra canan; yaşı ne başı ne; para isteme benden, buz gibi soğurum senden; eli işte gözü oynaşta; edi ile büdü Şakire dudu²; sabreden derviş, muradına ermiş; ben çekeyim cefayı, eller sürsün sefayı; ak şeker kara şeker bir tarafı (tarafım) soya çeker; dediği (dediğim) dedik, çaldığı (çaldığım) düdüük; iki kanat bir kuyruk, kendi başına buyruk; kaş ile göz, kalanı söz; anlayana sivrisinek saz, anlamayana davul zurna az; dazlayan daza, kel başlı kıza; havada bulut sen onu (beni) unut; hem suçlu, hem güçlü; armut piş, ağzıma düş; Amasya'nın bardağa, (bardağı) biri olmazsa bir daha; hayırlıysa beri, hayırsızsa geri* gibi.

Deyimlerde Sayılar :

Bazı sayı adları, bazı sözlerle kalıplaşarak deyimler meydana getirmiştir: *İşe dört elle sarıl³; kılı kırk yar-; kırk dereden su getir-; kırk yılda bir; binde bir; ikide bir; üç aşağı beş yukarı* gibi.

¹ Anadolu ağızlarında da kafiye deyimler pek çoktur: *Öğünme hörrük seni de görürük* (Adana ve Hatay dolayları), *kim kazana kim gönene* (Nevşehir dolayları).

² Bu çeşit deyimlerin bir kısmı, halk ağzı sayılır, yazı dilinin her türünde kullanılmaz.

³ Mübalâğayı artırmak için *sekiz elle* denildiği de olur.

“kendi” Zamiri ile Kurulan Deyimler :

Kendine yedireme- ; kendine gel- ; kendini kaybet- ; kendini toplama- ; kendini bil- veya bilme- gibi.

Deyimlerde Olumsuzluk :

Deyimlerin bir kısmı da olumsuz (menfi, negativus) fiillerle kalıplaşmıştır, olumluları (müspet, positivum) kullanılmaz : *Ağzını (ağzımı) bıçak açmıyor (açmadı vb.) ; gözünü (gözümü) budaktan sakınmaz, (sakınmam) ; çöp atlamaz gibi.*

Bazı deyimler de olumsuzları kadar olumluları ile de tanınmıştır : *Haddini bilmez, haddini bilir veya lâf anlamaz, lâf anlar gibi.*

Bazı deyimler ise, eskiden kalma kalıplar içinde, “ne” soru zamiri dolayısıyla olumsuz kavram taşır : *Ne idüğü bellisiz ; bu ne mene bir iştir gibi.*

B. Deyimlerde Anlam Yönü :

Deyimlerin şekil yönü incelenirken, birçok anlam yönü de açıklanmış oldu.

Deyimler de her şeyden önce bir mübalâğa yönü, anlamlarda mantık dışına kaçma çabası vardır. Hattâ, göz önüne olağanüstü manzaralar, hayaller, resimler çizilmeğe çalışılır. Amaç, fazlası ile dikkati çekip, anlatıma kuvvet vermek, kolay anlatımı sağlamaktır. Çok sevinen bir insanı anlatmak için, “*etekleri zil çalıyordu*” demek, her tarafı gülen bir insanı göz önüne getiren, kestirme anlatım yoludur.

Dikkat edilecek olursa, deyimlerde çizilen hayaller, resimler, mübalâğalıdır ve çok defa mantık dışıdır : *Balık kavağa çıktığı zaman ; burnu kaf dağında ol- ; burnu düşse alma- ; ağzıyla kuş tut- ; yerin dibine geç- ; kan ağla- ; baltayı taşa vur- gibi..*

Deyimlerde de atasözlerinde olduğu gibi, özlü kavramlar vardır ve bu kavramlar, yine atasözlerinde olduğu gibi somut varlıklarla, hattâ, atasözlerinde görülen darbimesellerden daha ileri gidilerek hikâyelerle anlatılır.

Deyimlerin Anlatım Gücünü Hikâyelerden Alışı :

Deyimler, anlatmada daha güçlü, daha verimli olabilmek için tanınmış, yayılmış hikâyelere değinirler ve durumu bir iki kelime ile anlatırlar. Bu hikâyelerin hemen hepsi, Nasreddin Hoca veya Bektaşî hikâyeleridir. Bir iki kelime ile bu hikâyelere dokunma, anlatılmak istenen kavrama, önem ve kuvvet verir :

İpe un ser- (serdim, serdin, serdi vb.); *fincancı katırlarını ürküt-*; *tavşanın suyunun suyu*; *yorgan gitti, kavga bitti*; *ümidim şu dağın ardında kaldı*; *Halep orda ise arşın burda*; *hem ağlarım hem giderim* gibi.

Hikâyelere dayanan deyimlerin çok defa açıklanması gerekir, hikâyenin ashını bilmeyen deyim tam anlam veremez, gelişigüzel bir anlam çıkarır.

Bazıları masallara değinir: *Küplere binmek*; *dile benden ne diler-sin*; *bir dudağı yerde bir dudağı gökte* gibi.

Deyimlerde Karşıt Anlamlar :

Deyimlerde çeşitli kavramlar karşılıklı, bazen de zıt olarak ele alınır: *Eğri oturalım, doğru konuşalım*; *tok evin aç kedisi*; *üç aşağı beş yukarı*; *sağı solu belli olmaz*; *aşağı tükürsem sakalım, yukarı tükürsem bıyığım*; *delik büyük, yama küçük*; *ne bu perhiz ne bu lâhna turşusu*; *bir eli yağda, bir eli balda* gibi.

Geleneklerden Kalma Deyimler ;

Deyimlerin bir kısmı anlam bakımından eski geleneklere eski ilkel hayata, değinirler ve dayanırlar: *Meydan oku-*; *tefe koy-*; *dirsek çevir-*; *tabanları yağla-*; *çile doldur-*; *çileden çık-*; *ant iç-*; *boş düş-*; *hüküm giy-*; *kan güt-*; *top at-*; *el kaldır-*; *avuç aç-*; *taş çıkar-* gibi.

Deyimlerin bir kısmı da, atasözleri gibi Türk hasletlerini gösterir: *El içinde vasiyet ettik, ölmeden olmaz* gibi mübalâğalı düşüncelerle verilen sözden dönülmeyeceği, bunun için ölümü göze almak gerektiği özlü bir şekilde anlatılmaktadır.

Deyimlerde Dualar :

Deyimlerin bir kısmı hayırdua veya beddua halindedir. Beddualar: *Köküne kibrit suyu*; *soyu (soyun) geçe*; *yerin dibine giresice*; *adı batsın* gibi.

Hayır dualar : *Yüzün gözün dert görmeye (görmesin), kimse elden ayaktan düşmesin*; *Allah vere de başımıza (başınıza) bir iş gelmeye*; *Allah bin bir bereket versin* gibi.

Deyimlerin bir kısmı da usul, görenek ve nezaket kalıplarıdır: *Geçmiş olsun*; *başın (başınız) sağ olsun*; *gözün (gözü, gözünüz) aydın*; *Allaha ısmarladık*; *güle güle gidin (gitsin, gidiniz)*; *hoş geldin (geldi, geldiniz)*; *Allah kavuştursun* gibi.

Tekerlemeler :

Tekerlemeler şekil ve anlam yönlerinden deyimlerle benzerlik gösterirler ve deyimler grubuna girerler.

Tekerlemeler, anlatım gücünü artırmak, arkadan gelen sözlerin önemini belirtmek için, ses benzerliğine dayanan, aralarında anlamsız da olabilen kelimelerin sıralanması ile kurulmuştur.

A. Şekil Yönünden Tekerlemeler :

Tekerlemelerin şekil yönünden kendilerine göre ölçülere, kafiyelere dayandığı söylenebilir.

Tekerlemeler, düzyazı (nesir) şeklinde olmalarına rağmen, tartılı, kafiyeli gibi görünürler ve kısa sözler veya kısa cümleler halinde sıralanırlar. Bunların önemli bir kısmı atalardan kalmadır. Tekerlemelerde kalıplaşma kuvvetlidir : *Bir varmış bir yokmuş ; evvel zaman içinde, kalbur saman içinde ; gel zaman, git zaman ; az söyle, öz söyle* gibi.

B. Anlam Yönünden Tekerlemeler :

Tekerlemeler, anlam ve mantık dışına kaymaları bakımından deyimlere benzerler.

Tekerlemelerde de deyimlerde olduğu gibi, anlamsız görünen sözlerin yardımıyla, önem verilmesi istenen hikâyeye ve maceraya dikkati çekme görülür. Mübalâğa, mantık dışına kaçma, tekerlemelerde de bol bol kullanılır : *O yalan, bu yalan fili yuttu bir yılan bu da mı yalan ; deve tellâl iken, horoz imam iken ben annemin beşiğini tıngır mıngır sallar iken ; az gitmişler, uz gitmişler, dere tepe düz gitmişler, bir de arkalarına bakmışlar bir arpa boyu yol gitmişler* gibi.

Bu çeşit saçma sapan sözlerden, tekerlemelerden bunalan dinleyici veya okuyucu, merakla sonucu sorar ve : "e..... sonra ne olmuş?" diye, sabırsızlıkla, dikkatle masalın veya hikâyenin anlatılmasını ister.¹

Tekerlemelerin bir çeşidi de kelime oyunları şeklindedir. Kelime oyunlarının bir kısmı, sadece ses benzerliğine ve bu benzerlikten doğan kolaylığa değil de güçlüğe dayanan anlam kırıntılarıdır : *Kırk kırık küp kırkının da kulpu kırık küp* gibi.

¹ Bir çeşit tekerlemeler de oyuna hazırlık olmak üzere çocuklar arasında kullanılır : *Eveleme develeme, deve kuşu kovalama, tazi tuzi mürekkebin kıızı, çengü çember miskü amber, ezildik büzüldük, bir sıraya dizildik* gibi.

Kelime oyunlarının bir kısmı da yine ses benzerliğine dayanan sözlerdeki önemli anlamları taşırlar: *Akrabanın akrabaya akrep etmez ettiği* ni gibi. Bu sözler bütünü ile kalıplaşmıştır, bozulamaz.

Ayaklar :

Nazım, deyimler gibi, anlatım gücünü artırmak kaygısından doğmuştur. Nazımlar, deyimler aynı amaca ulaşmak için kullanılan çeşitli araçlardır. Deyimler de nazımlar da şekil yönünden, kelimelerde ölçü, ses benzerliği, kafiye ararlar. Bu bakımdan, deyimlerdeki ilkel şekil yönü, nazımda olgunlaşmış, ilerlemiş denebilir. Anlam yönü bakımından deyimle nazım arasında büyük farklar vardır. Fakat şekil ve biraz da anlam yönünden, nazımın deyimlere benzeyen en yakın kullanılışı ayaklarda görülür. Bu bakımdan ayaklar, deyimlere bağlı kelime grupları sayılır.

Ayaklar, anlam ve mantık dışına çıkmada o kadar ileri gitmiş kelime gruplarıdır ki, esas bildirilmek istenenlerle, ayaklar arasında anlam bakımından ilgi, çok defa güçlkle kurulur.

Ayaklar, şekil yönünden, kelime ve ses benzerliklerinden faydalanılarak, girilmek istenen esas konunun kelimelerini hatırlatırlar ve esas konuya önem verilmesi için bir çeşit hazırlık yapmaya yararlar. Bu bakımlardan ayaklar, gereksiz, anlamsız birkaç söz şeklinde görünürlerse de, aslında ses benzerliği ile, halk müziğindeki yol gösterici melodiler gibi arkadan gelecek düşünce ve duygulara hazırlık yaptıkları için, bir çeşit önem artırırılar, dikkat çekerler.

A. Şekil Yönünden Ayaklar :

Şekil yönünden ayakların deyimlerden ayrılan en önemli özellikleri kalıplaşmamış olmalarıdır. Ayaklarda bütün nazım ölçülerinde olduğu gibi kelimeler teker teker kalıplara dökülür, fakat, kelimeler arasında kalıplaşma yoktur. İstenilen kelimeler kalıplar ölçüsünde sıralanır. Bu bakımlardan ayaklar deyimlerden kesinlikle ayrılırlar. Şekil yönünden ayaklarla deyimler arasındaki ortak özellik kelimeler arasında ses benzerliğini aramalarıdır. Bu özellik ayaklarda deyimlerdekinden çok daha ilerlemiş durumdadır.

Ayakların, manzum olmaları, atalardan kalma değil de ismi bilinen veya bilinmeyen şahıslarca hazırlanmış bulunmaları, bunlarla deyimler arasındaki önemli farklardandır.

Şekil yönünden ayaklardaki en önemli özellik, ayak sayılan mısraın, bir kalıp gibi, nazmın öteki mısralarında tekrarlanmasıdır. Türkçedeki binlerce mani bu şekillerde, bu özelliklere dayanılarak kurulmuştur:

*Bağ bana,
Bahçe sana bağ bana
Değme zincir kâr etmez,
Zülfün teli bağ bana,*

gibi bir manide *bağ bana* ayağı, “anlatanın yare nasıl bağlandığını” belirtmek için kullanılmış, anlamsız fakat esas anlamı bakımından gerekli bir çeşit kalıptır. Çünkü bütün dikkati aynı ayağın tekrar edildiği son mısraa toplamaktadır.

B. Anlam Yönünden Ayaklar :

Şekil yönü belirtilirken, ayakların önemli düşüncelere önayak oldukları, deyimlerde olduğu gibi dikkat çekmede kullanıldıkları açıklanmıştı. Böylece, ayak kullanarak dikkati çekme, anlatımda kuvvet ve kolaylık sağlama yoludur ki, deyimlerin de görevi budur.

Ayakların, çok defa anlamsız gibi görünmeleri, mantık dışına kaymaları, somut bir örneği hatırlatarak, soyut düşünceleri belirtmeleri anlam bakımından deyimlerle ortak özellikleridir. Ayaklarda iki ayrı anlama gelen aynı sesi veren kelimelerden de faydalanılır. Böyle şekillerde, önemli olan, ayakların önemli düşünceyi taşıyan dördüncü mısraa dikkati çekmesidir.

*Böyle bağlar
Yar başın böyle bağlar
Gül açmaz bülbül ötmez
Yıkılsın böyle bağlar
Yüze değer
Ellide yüze değer
Gel etme bu cefayı
Belki yüz yüze değer gibi.*

Böylece, şekil yönünden ayaklarda, deyimlerde olduğu gibi, ölçülü kelimeler, deyimlerden daha kuvvetli kafiyeler aranır.

Anlam yönünden ise, ayaklar, deyimlerden daha geniş anlamsızlık içinde, bildirilmek istenen bir başka anlamın değerini artırmağa yönelmişlerdir.

IV. Bilmeceler ve Kuralları :

Bilmeceler (bulmacalar), şekil ve anlam yönlerinden kelime grupları ile az ilgilidir.

Bilmeceler, anlam yönünden deyimlerdeki hattâ atasözlerindeki açıklanması gereken anlamlardan biraz daha kapalıyı taşırlar. Deyimler ve atasözleri de, bilmeceler de, bilinen bir kaç ögeye dayanarak açıklanması, bilinmesi gerekeni ararlar. Bu bakımlardan birbirlerine yaklaşırlar.

Şekil yönünden ise, bütün kelime grupları gibi, bilmeceler de, ahenkli, ölçülü hattâ kafiyeli kelimeler ararlar.

Kalıplaşma, ayaklarda olduğu gibi bilmecelerde de kuvvetli değildir. Ayaklar gibi, arkadan gelecek önemli sözlere hazırlık yapan tekerlemeleri de vardır. Bilmecelerde, aranan sonuca ait en az iki ip ucu verilir, bunlarla sonuç aranır, bazıları da manzum şekildedir :

*Çınçınlı hamam
Kubbesi tamam
Bir gelin aldım
Babası imam*

(Bu bilmece eski tarzda, tepesinde zili olan saatlar için söylenmiştir.)

*Bilmece bildirmece
Resim yapar gündüz gece
Duvarlara asılır
Her gün ona bakılır
Yapar resmi bakınca
Siler çabuk kaçınca (ayna) gibi.*

Bazı bilmeceler de düz yazı (nesir) şeklinde de ahenk arar: *Ufacık tefecik, içi dolu turşucuk (limon) gibi.*

Bazı bilmeceler de kelime oyunlarına dayanır: *Herkes görür Allah görmez (rüya) gibi.*

V. Atasözleri ve Kuralları :

Atasözleri (Proverbies, Maximes, Sprichwörter), atalardan kalmış, belirli kalıplar içinde yol gösterici, akıl öğretici cümlelerdir. Bu cümlelere hazır akıllar ve hazır öğütler de denebilir. Kesin olarak bunların bir küküm taşımaları, cümte halinde bulunmaları gerekir.

Her milletin kendi atalarının düşüncelerine, denemelerine, gelenek ve görgülerine dayanan atasözleri vardır ve bu çeşit atasözlerinden de o milletin düşünce ve duygu tarzı az çok öğrenilmiş olur.

Her millette atasözüne raslanılması, insanların, daima geçmiş kuşakların düşünce ve denemelerinden faydalanmak istediklerini, ihtiyaç karşısında, atalarının akıllarına, öğütlerine sarıldıklarını açıkça göstermektedir.

Atasözleri, insanlığın, hazır akıllardan faydalanma ihtiyacını karşıladığına göre, kuşaktan kuşağa geleceklere de ulaşacak demektir.

A. Atasözlerinde Şekil Yönü :

Atasözleri her şeyden önce, bir yargı (bir hüküm) taşırlar. Bu bakımdan daima cümle halinde kurulmuşlardır. Bütün kelime gruplarında olduğu gibi atasözlerinde de kalıplaşma vardır. Bu bakımdan da atasözleri herhangi bir cümle halinde kurulamaz. Atasözlerini bildiren yargılar, cümleler, çok defa 3. şahıs gösteren geniş zamanlı (muzari, durativus) fiillerle biterler veya 2. şahıs emir kipini alırlar¹. Bunlar dışında 1. şahıs veya 2. şahıs eklerini taşıyan çeşitli fiil zamanları, atasözlerinde kullanılamaz. Bu bakımlardan atasözleri, deyimlerden kesinlikle ayrılır (bkz. Cümle Halindeki Deyimler ve Atasözleri).

Atasözlerinde Geniş zaman :

Atasözlerinin çoğu geniş zamanlı (muzari) fiillerle anlatılır: *Ak akçe kara gün içindir ; it ürür, kervan yürür ; her yiğidin bir yoğurt yiyişi vardır ; acı acıyı bastırır ; damlaya damlaya göl olur ; dost başa düşman ayağa bakar ; bal tutan parmağını yalar ; ağaç yaş iken eğilir ; kızını dövmeyen dizini döver ; bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı vardır gibi.*

Atasözlerinde geniş zamanın olumsuzluğu da çok kullanılır: *Ölmüş koyun (eşek) kurttan korkmaz ; ateş olmayan yerde duman tütmez ; delilsiz cennete girilmez ; yıl harmansız olmaz ; kimsenin ettiği yanına kalmaz ; buz olmazsa ayak kaymaz ; er olan meydandan kaçmaz ; can çıkmayınca huy çıkmaz ; düşmez kalkmaz bir Allah ; emanete hıyanet (hıyanetlik) olmaz ; et turnaktan ayrılmaz ; pişmiş aşa soğuk su katılmaz ; eski dost düşman olmaz gibi.*

Atasözlerinin, çok defa bir geniş zamanlı fiil kullanması, taşıdıkları kavramların gerekçelerindedir. Atasözlerinde belirtilen anlamın, her

¹ Çok az olarak 2. şahıs muzari ekiyle kurulmuş atasözlerine raslanır :
Ne ekersen onu biçersin gibi.

zamana yaygın olduğu, kuşaklarca denenmiş bulunduğu, bu kiple kolaylıkla anlatılır. Çok az olarak geniş zaman kipi (muzari) dışında, gereklik (vücubî) gibi başka kiplerle ya da fiilsiz söylenen atasözleri varsa da, bunların da altında bir geniş zaman gizlidir: *Ne oldum dememeli ne olacağım demeli (dir)* yahut *az veren candan çok veren maldan (verir)* gibi.

Atasözlerinde Emir :

Atasözleri geleneklerindeki öğüt verme özellikleriyle de 2. şahıs emir kipiyle kullanılır: *Ayağını yorganına göre uzat ; ev alma komşu al ; anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al ; bugünün işini yarına bırakma* gibi.

Atasözlerinde Muzari ve Emir Birlikte Kullanılması :

Atasözleri, geleneklerindeki şekil ve kavramlara uygun olarak geniş zaman ile emir kipini birlikte de kullanırlar : *Sakla samanı, gelir zamanı ; sır söyleme dostuna, dostun söyler dostuna; ağaca (duvara) dayanma yıkılır, insana dayanma ölür* gibi.

Atasözlerinde Kalıplaşma :

Atasözlerinin kelimeleri deyimlerden daha kuvvetli bir kalıplaşma içindedir, büyük değişikliklere uğratılamazlar. Çekim ekleri alarak çeşitli şahıslara bağlanamazlar. Daha sonra inceleneceği gibi, atasözlerinde, lehçelere, ağızlara veya zamana bağlı olarak bazı değişiklikler görülür. Fakat belirli bir iki kelime arasındaki kalıplaşma olduğu gibi kalır. Çünkü atasözleri de deyimler gibi pek uzun olamaz, kelimeler sayılı hattâ ölçülüdür ve aralarında kafiye gibi ses benzerliği de arandığından, kalıplar kolay kolay bozulamaz. Bu bakımlardan kelimeler, yerlerinde kalıplaşmış sayılır. Atasözlerindeki bir kelime veya bir ek ancak olduğu yerde, bir başka benzer kelime veya ekle, değiştirilebilir veya kalıbın bir kısmının başa, sona kaydırılmasıyla değişiklik yapılabilir. Yoksa atasözleri çeşitli çekim ekleri alarak isim ve fiil çekimlerine giremezler: *Sirkesini sarmısağını sayan paçayı yiyemez veya sirkeyi sarmısağı düşünen paçayı yiyemez ; akıllı düşman akılsız dosttan hayırlıdır veya akıllı düşman akılsız dosttan iyidir. Hayır söyle komşuna hayır çıksın başına veya hayır söyle komşuna hayır gelsin (gele) başına. Derdini söylemeyen derman bulamaz, derdini saklayan derman bulamaz ; taşıma su ile değirmen dönmez veya dökme su ile değirmen dönmez. Gelen gidene rahmet okutur veya gelen gideni aratır. Acı pathcanı kırağı çalmaz veya acı pathcanı kırağı yakmaz* gibi.

Atasözleri, bir bölgede yayıldığı kalıpla tanınır, öyle ki, bir şeklini bilen, öteki şekli yanlış sayar.

Atasözleri ve Deyimler :

Atasözleri şekil yönünden çok defa geniş zamanlı veya emir kipli bir cümle ile kurulur ve her şahsa göre değiştirilen çekim eklerini almazlar.

Deyimler ise şekil yönünden cümle halinde kuruldukları gibi, cümle kurmadan da kullanılırlar. Deyimlerde, fiil zaman ve şekilleri alabildiğine çeşitlidir. Çok defa her türlü çekim eklerini alışları da deyimleri, atasözlerinden ayıran en büyük özellikleridir.

Yalnız her iki kelime grubunda da ortak özellik olarak kelimeler arasında kalıplaşmanın varlığıdır. Böylece deyim, anlatım gücü olur, anlatımda hazır kuvvettir denebilir. Atasözlerinde ise, sanki anlamda kalıplaşma vardır, atasözleri, ya hikmet bildirirler ya öğüt verirler; deyimlerde olduğu gibi, çeşitli anlamları ifade etmek için çeşitli kalıplarda anlatım gücü göstermezler. Atasözleri yalnız akıl gücüdür, düşünmede kolaylık sağlayan hazır akıllardır.

Bu bakımlardan bir dildeki kuvvetli bir atasözü bir başka dile çevrildiği zaman kuvvetinden büyük bir kısım kaybetmez. Kalıbın verdiği bir kaç benzer ses varsa onlar yitirilir. Fakat düşüncenin kuvveti ile, atasözü her dilde yaşar, Çin atasözü, Alman atasözü, Hint atasözü gibi çeşitli milletlerin atasözleri gerektiğince kullanılır.

Halbuki deyimler, ne kadar kuvvetli olurlarsa olsunlar bir dilden bir başka dile çevrilirlerken, kuvvetlerinin çoğunu kaybederler, hattâ deyim erir gider. Meğer ki, tercüme edilen dilde de o deyim tam karşılığı olan bir başka deyim bulunsun.

Kısaca, atasözlerinin hepsi, anlam bakımından deyim kuvvetindedir, fakat deyimlerin hiç biri atasözü kuvvetinde olamaz. Çünkü deyimler, şekil, teknik aracıdır.

Atasözlerinden Deyim :

Atasözleri deyim gibi kullanılır. Çünkü atasözünün ortaya çıkmasındaki gerekçe ile, deyim ortaya çıkmasındaki gerekçe birleşebilir. Kısaca hem hazır bir akla, hem de hazır bir anlatım kalıbına birden ihtiyaç duyulur. O zaman gereken atasözünün birinden bir deyim yapılır, şöyle ki, atasözü, *ne ekersen onu biçersen* şeklindedir, bu atasözünden yararlanarak yapılan bir deyim, söz arasında kullanılır; *ektiğini biçti* gibi. Eğer bu deyim, bu şekilde değil de, *ektiğini topladı* veya *ektiğinin se-*

meresini aldı biçimlerindeki cümlelerle anlatılırsa, deyimlikten çıkar ve ünlü atasözü ile olan ilgisi kopar.

Atasözündeki *ekmek* ile *biçmek* kelimeleri kalıplaşmıştır, aynı kalıbı deyimde de aktarmak gerekmektedir. Atasözü: *Mal canın yongasıdır*; deyim: *malım canımın yongasıdır, veremem*; atasözü; *kurt kocayınca köpeklerin maskarası olur*; deyim: *kurt kocadı, köpeklerin maskarası oldu*; atasözü: *öküz ölünce ortaklık bozulur*; deyim: *Öküz öldü, ortaklık bozuldu* gibi. Hattâ bazı deyimlerden hareket ederek, atasözlerine ulaşmak da mümkündür: Deyim: *Tencere yuvarlandı, kapağını buldu*; atasözü: *tencere yuvarlanır, kapağını bulur*; deyim: *Hiç et tırnaktan ayrılır mı?*; atasözü: *Et tırnaktan ayrılmaz*.

Burada kullanılan deyimler, bu biçimleri ile, hiç şüphesiz atasözü sayılamazlar. Bunlar, ancak ünlü atasözlerinden yararlanılarak kullanılan deyimlerdir.

Atasözlerinde Eskime :

Atasözleri atalardan kaldığı için zaman ve koşullara göre eskimektedir. Bazı atasözlerinde bu eskime, yeni sözler konulmasıyla önlenebilir:

Eski atasözü :

Od düştüğü yeri yandırır.

Yenisi :

Ateş düştüğü yeri yakar.

Eskisi :

Son pişmanlık akçe etmez.

Yenisi :

Son pişmanlık fayda vermez.

Bazı atasözleri de eski ilkel hayatın izlerini taşır. Bu bakımdan atasözlerindeki anlam ve kelimeler o kadar eskimiştir ki, atasözü kullanılıştan düşmüştür: *Hak söz ağudan acıdır* (Velet İzbudak, Atalar Sözü, İst. 1936, s. 46); *Bin akçelik kılıcı çek, bir akçelik yayı çekme* (aynı eser, s. 51).

Atasözlerinde Nazım :

Atasözleri az çok ölçülü sözler oldukları için kolaylıkla nazma çevrilebilirler. Atalar Sözü Destanı, Nasihat Destanı başlıkları altında çeşitli atasözlerinin nazma çekildiği görülür :

Mansur neler dedi iyi düşün bak

Masiva kaydını aradan bırak

*Bu can oyunudur, oynamaz mutlak
 Bir tek ipte iki cambaz demişler
 Kul kula sebeptir iyi bil can
 İş başarmaz öz başına her insan
 Delilsiz cennete girilmez inan
 Kuş bile kanatsız uçmaz demişler gibi.*

Bazı atasözleri de mısra halinde kullanılır :

Atasözü : *Ev yıkanın evi olmaz,*

Mısra : *Elbette olur ev yıkanın hanesi viran gibi.*

Böyle atasözlerine, atasözü denilmez, bunlar atasözlerine dayanılarak hazırlanmış mısralardır. Fakat bu çeşit nazımlar, atasözlerinin kalıplarındaki kelimeleri olduğu gibi tekrar ettikleri için, atasözü olmasalar da onları hatırlatırlar ve atasözü kuvvetini taşırlar.

Atasözlerinde Kafiye :

Kafiye, atasözünün, kuşaktan kuşağa aktarılmasına, korunmasına, hatırlanmasına çok yardım eder. Bu bakımlardan kafiyeli atasözleri daha uzun ömürlü olur. Atasözlerinde kafiye başta, ortada, sonda olabilir. Kafiyele çok defa yarımıdır.

Gülme komşuna, gelir başına ; kork aprilin beşinden, öküzü ayırır eşinden ; biri yer, biri bakar, kıyamet ondan kopar ; başa gelmez iş olmaz, ava gelmez kuş olmaz gibi.

Atasözleri ve Bölge Ağzları :

Atasözlerinin çoğu halkın malı olduğu için, bölge ağzlarında bol bol kullanılır. Bölge ağzlarındaki atasözleri, sözlük ve sözdizimi bakımından dili canlı bir şekilde günümüze ulaştıran belgelerdir. Bir atasözü pek çok bölgede ortak olarak kullanıldığı gibi sırf bir bölgeye ait özellik de taşıyabilir. Ne yazık ki pek az Anadolu ağzından atasözü derlenmiştir. Derlenenlerin çoğu da bölgenin özelliklerinden uzaklaştırılmıştır. Bölge özelliklerini olduğu gibi koruyan atasözlerinden bazıları şunlardır : *Acın koynunda ekmek eğleşmez ; acı patlıcana mihlican değmez ; ac olan taşın berkini yer ; aç tavuk dışında darı görür² ; akıllı aklını düşününceye kadar deli oğlunu everir ; ağır ol batman döv gibi³.*

¹ Dehri Dilçin, Edebiyatımızda Atasözleri İst. 1945, s. 19-20

² diş = düş, rüya.

³ Örnekler, Ömer Asım Aksoy'un, Gaziantep Ağzı II, s. 243, (İst. 1945) adlı eserinden alınmıştır.

Atasözleri ve Lehçeler :

Milletler arasında birbirine uyan, benzeyen atasözleri olduğu gibi, pek çok atasözü de ayrı düşüncelerin, ayrı denemelerin ürünüdür. Bir dilin lehçeleri arasında da bu bakımdan ayrılık görülür. Bazı atasözleri bütün lehçelerde ortaktır. Fakat, lehçelerin hemen hepsinde başka lehçede bulunmayan, sırf o lehçenin malı olan atasözleri de çoktur. Kazancadaki *şem bolgan cirin yaktırtmaz* atasözü Türkiye Türkçesinde, *mum dibine ışık vermez* şeklindedir.

Kazancada kullanılıp, Türkiye Türkçesinde pek kullanılmıyan bazı atasözleri de şunlardır: *Kün Körmegen körse, kündüz ışık yandırır* (gün görmeyen görse, gündüz ışık yakar, fakir olan zengin olursa, aydınlıkta ışık yakar, israfa başlar); *külmegim özüme yakın* (gömleğim kendime yakın, et tırnaktan ayrılmaz gibi); *aksak köp yürür, sokur köp körür*, (topal, yürüyemem diyen çok yürür; kör, göremem diyen, çok görür); *aşagan bilmez turagan bilir* (yiyen bilmez, doğrayan bilir); *biyeden ala da tuva, kula da tuva* (kısraftan ala tay da doğar, kula da doğar) gibi.

Lehçeler, bölge bakımından uzaklara gittikçe, atasözleri de birbirinden uzaklaşmaktadır. Kazakçada görülen *kan balası ilge, Kazak balası cerge iye* (Han çocuğu ülkeye, Kazak çocuğu toprağa sahip); *cemiş baylığı bir aylık* (yemiş zenginliği bir aylık); *Özbekting alaşasınan* (alaca, renkli kilim, yaygı) *Kazaktıng kalçasınan* gibi atasözleri tek bir lehçenin malı gibi görünmektedir¹.

B. Atasözlerinde Anlam Yönü :

Atasözleri, anlam bakımından, hikmet taşıyan, öğüt veren bazı deyimlere benzetilir, fakat şekil ayrılığı, bu çeşit deyimlerle atasözleri arasındaki kesin sınırı belli eder.

Bütün atasözlerinde bir hikmet, bir öğüt, bir deneme, özlü bir düşünce vardır; atasözünün doğruluğu herkesçe kabul edilir. Onun için bunlara "hazır akıllar" denebilir. Atasözlerinin sahipsiz, isimsiz olmaları, onlara herkesin kolaylıkla sahip olmasına yaramıştır. Çünkü vecizeler de, az çok atasözleriyle aynı özellikleri taşıdıkları halde, çok az insan arasında yayılmışlardır, sahipleri bilinir veya bilinmelidir ki, vecize kullanılabilirsin.

¹ Prof. Dr. Saadet Çağatay; Kazakça Metinler Ank. 1961, (s. 60-680, s. 60-665, s. 61-670).

Atasözlerinin anlam yönünden en büyük özelliklerinden biri de, soyut kavramları anlatabilmek, canlandırabilmek için çok defa somut varlıkları örnek göstermeleridir. Bu bakımdan deyimlere benzerler fakat her atasözünde bu özellik yoktur, her atasözü örnek göstererek darbimesel özelliğini taşımaz.

Atasözleri ve Darbimeseller :

Bazı atasözleri, vermek istedikleri akılları ve öğütleri, cisimlenmiş varlıklara benzeterek gözlerimizin önünde canlandırırlar ve esas düşünceye dikkatimizi çekerler. Aynı durum deyimlerde de görülmektedir. Onlar da anlatmak istedikleri soyut varlıkları, somut varlıklara benzeterek canlandırmağa çalışırlar.

Fakat bu benzetme, resim ve hayal yönünden çok farklıdır: Atasözlerindeki hayaller, çizilmek istenen resimler, tabiatta olduğu gibidir. Tabiat olayları örnek gösterilerek, verilmek istenen akıl ve öğüt, gözlerin önünde canlandırılır : *Hayvanın alacası dışında, insanın alacası içindedir ; doğru söyleyeni dokuz köyden koğarlar ; komşunun tavuğu komşuya kaz görünür ; balık baştan kokar ; minareyi çalan kılıfını hazırlar ; mart kapıdan baktırır kazma kürek yaktırır ; mızrak çuvala girmez gibi.*

Misal veya mesel göstererek anlatımı somutlaştırma kmuhakkak ki anlatım kolaylığı sağlar ve anlatım gücünü artırır.

Fakat, deyimlerdeki resimler, hayaller, daha olağanüstüdür ve daha çok anlatım gücünü artırır, mantık dışındaki durumları ile dikkati çekerler : *Dam üstünde saksagan, vur beline kazmayı ; yahut, tavşan dağa küsmüş, dağın haberi yok ya da balık kavağa çıkınca veya sinek kırkımında gibi.* Atasözlerinin, mantık dışı gibi görünen en belirli hayali, *denize düşen yılan sarılır* gibi darbimesellere dayanır ki, bu da mantık dışı değil en son çaredir. Böylece deyimlerin çizdiği resimlerle, atasözlerinin çizdiği resimler arasındaki önemli fark, gözden kaçırılmamalıdır.

Soyut kavramları, somut şekillere dayanarak anlatmak, insanlığın çok eski yüzyıllardan beri bulduğu yöntemlerdendir. Bütün dinlerdeki cennet, cehennem, sırat köprüsü gibi hayaller, dinlerdeki iyi, kötü, sevap, günah gerçeklerini anlatımda kolaylık olmuştur. Onun için anlatım gücü olan deyimler, anlatmada kolaylığı sağlamak için, somut varlıklara baş vurdukları gibi, akıl gücü sayılan atasözleri de az çok farklarla aynı yola yönelirler. Meselli, somut örnekli atasözleri çok

olduğu belki de bu çeşit atasözleri daha etkili sayıldığı için, atasözlerine doğrudan doğruya darbimeseller denilmiştir, bu söz bütün atasözlerini içine almaz. Meselsiz, daha doğrusu darbimeselsiz atasözleri de çoktur: *Ava giden avlanır; erken kalkan yol alır, erken evlenen döl alır; emanete hiyanet olmaz gibi.*

VI. Vecizeler ve Kuralları :

Vecizeler (özdeyişler, devises), sahipleri belli, kısa, ahenkli, özlü sözlerdir. Vecizeler az sözle çok anlam bildirmek amacı ile kurulur. Bir vecize ne kadar az kelime ile ne kadar çok anlam, düşünce verebilirse o kadar değerli olur. Vecizelerin, kelime grupları ile ilgileri zayıftır. Atasözlerini andırmaları bakımından ele alınmıştır. Yoksa şekil yönünden de, anlam yönünden de, vecizelerde, öteki düzyazılarda görülen bütün özellikler, bütün bağımsızlıklar vardır; öteki kelime gruplarında görülen sıkı kalıplaşma vecizelerde görülmez.

Şekil yönünden vecizeler, kesin olarak cümle halinde kurulur.

Tekerleme, deyim ve atasözlerinde olduğu gibi, iyi vecizelerin sözleri de tartılı, ölçülü, ahenklidir.

Anlam yönünden vecizelerde aranan kuvvet, arsiulusal özellik taşıyacak kadar, yaygın düşünce ve duyguların, gizli, belirtisiz yönlerini bir iki kelime ile ortaya atıp bir filozofça kural çıkarabilmektir. Bu bakımdan atasözlerindeki millî özellik vecizelerde yoktur; iyi bir vecize her milletin malı olur.

Anlam yönünden bu kadar yayılma eğilimi gösteren vecizeler, şekil yönünden yazıldıkları dilin kelimelerine bağlı olduklarından, tercüme edilince, bu yönden kayba uğrarlar. Bir Alman veya İngiliz vecizesi iyi bir Türkçe ile çevrilmemişse, bu çeşit sözlerdeki geleneğe uyulmamışsa, kuvvetli anlam taşısa da, tutunmaz, beğenilmez. Her millet, vecizelerden çok, kendi atasözlerini kullanır. Bu bakımlardan tutunmuş, iyi vecizelerin sayısı çok azdır. Hattâ bunlar, "Süslü Sözler" başlıkları altında yayımlanacak kadar, önemsiz kalmıştır. Türkçede vecizelerin yerini çok zengin anlamlı atasözleri doldurur. Darbimeselsiz atasözleri, vecizelere çok benzer :

Bugünün işini yarına bırakma.

Az tamah çok ziyan getirir gibi.

Türk düşünürlerine ait, hatırdaki kalan vecizelerin önemlileri manzum şekildedir. Hattâ bazı manzum vecizeler, atasözleri gibi sahibi bilinme-

den, geniş halk toplulukları tarafından benimsenmiştir. Bunlardan bazıları mütefekkir şair Ziya Paşa'ya aittir :

Nush ile uslanmayı etmeli tekdir

Tekdir ile uslanmayanın hakkı kötüdür gibi.

Bunlar dışında, birçok vecize de sahibi bilinmeden kullanılır: *Vakit nakittir; daha iyi, iyiyi koğar; insanın en büyük saadeti, evinin dört duvarı arasındadır; gönül kıranın dostu olmaz; âdil cahil, zalim alimden yeğdir gibi.*

VII. Argo ve Kuralları :

Argo, kelime grupları ile doğrudan doğruya ilgili görünmez. Argo, dil içinde ayrı bir dildir. Fakat bütün dillerin kendi argolarından kelime ve kelime grupları alışverişi yaptığı da meydandadır. Bu bakımdan, kelime grupları arasında kısaca argoya yer verilmiştir.

Argo, her milletin ayaktakımı dilidir, öğrenciler, sporcular gibi dar ve belirli topluluklar da az ölçüde argo kullanırlar.

Bazı yazarlar, terimleri de, bilimeilerin sanatçıların argosu saymışlardır. Fakat argonun belli başlı gramer özelliği sayılan, seslerdeki ve anlamlardaki mübalâğa, artırma, göz önünde tutulursa, terimlerle karşılaştırılmaması gerekir.

Argo, dil içinde ayrı bir dil olarak, gramer bakımından, sesbilim (fonetik), yapıbilim (morphologie), sözdizimi, (syntaxe) özellikleri gösterir. Her dil kendi argosundan, az çok kelime alışverişi yapmaktadır, fakat bir taraftan da bu alışveristen kaçar.

Argonun yaratılmasına sebep, kolay ve çekici anlatımı sağlamak için şekil ve anlamda ölçsüzlük, mübalâğadır. Oldukça bağımsız ve sorumsuz yaşayan bir toplumun bütün görüntüleri argoda vardır. Argoda sanki, kelimelerin ve anlamlarının karikatürü çıkarılmıştır, her kelime fonetik ve morfoloji bakımından mübalâğa yaşar. İçten dışa dönüş, boşalma, rahatlama argoda sınırsızdır. Bu bakımlardan argo çeşitli küfürlerin kaynağı olmuştur. Argoda her şeye küfredilir: *Canına yandığımın dünyası* gibi.

Fonetik bakımdan mübalâğada içsesler veya sonesler artar: *Yaşşaaa (yeşşeee), afferiin, yuuuh, bravvooo, maşşallah, hoppalaaa, eşşoğlu* gibi. Bütün bu kelimelerde, ses artımı, seste mübalâğa, olduğu gibi, vurguda da mübalâğa vardır. Kısaca, fonetikte son söz argonundur. Kelime ses bakımından gidebileceği son sınıra kadar gider, dayanır: *Oğlan > len, tamam > temeem* gibi.

Argoda, kelime teşkilinde, değişik kelimelere dayanarak, değişik damlar çıkarılmağa çalışılır: *Sepetle-*, *dikizle-*, *arakla-*, *afili*, *nasız* gibi.

Argoda, genel dilde bulunanlardan ayrı yabancı kelimeler de çoktur: *ortla-*, *aftos* gibi.

Argonun konumuzu ilgilendiren yönü kelime gruplarıdır.

Argonun bazı cümleleri, genel dili kullananlarca anlaşılmayacak kadar özellik taşır: *Tek başına sekiz aynasız düz nefes etti*¹ gibi.

Böyle cümleler dışında da argoda kullanılan pek çok kelime grubunun anlaşılması için, deyimler gibi açıklanması gerekmektedir. İnkü kalıplaşma vardır.

Dolma yap- (*dolmuş yapmak*); *dut gibi ol-* (*mahcup ol- veya arhoş ol-*); *dokunu dokunuver-* (*vurmak, döğmek*); *posta koy-*; *rpil patlat-*; *piston ol-*; *cızlamı çek-*; *vız gelip tırıs git-*; *dünyayı lememek* gibi mastarlar; *hop dedik*; *doktorlu kâğıt* (*işaretili iskambil*); *ler aynasız* gibi deyimler genel dilden ve ciddî kullanılıştan uzak olmakla birlikte, dar ve belirli bir toplumun ihtiyacından doğmuş, çüsüzlük içinde anlatım gücü, rahatlık arayan kalıplaşmış kelime gruplarıdır.

¹ Ferit Develioğlu, *Türk Argosu*, Ankara 1959.